

Anna Simińska

*Uniwersytet Wrocławski**Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii*

ORCID: 0000-0002-8432-6846

Wybrane aspekty organizacji i finansowania opieki społecznej pod zarządem Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska (1891-1945)

Selected Aspects of the Organizational and Financial Activities of Social Insurance under the Management of the National Insurance Institution of Silesia in the Years 1891-1945

Streszczenie

Artykuł przedstawia wybrane aspekty organizacji i finansowania działalności Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska w latach 1891-1945, w kontekście kształtowania się pierwszego w Europie państwa socjalnego i ubezpieczeniowej tradycji prawnej w zakresie opieki społecznej. Pierwsza ubezpieczeniowa forma opieki społecznej (*Sozialversicherung*) powstawała w Prusach w latach 80. i 90. XIX w., obok trwającej nadal, zapoczątkowanej w XVIII w. tradycyjnej opieki nad ubogimi (*Fürsorge*). Utworzenie Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska (*Landesversicherungsanstalt für Schlesien*) z jego nowoczesnym szpitalem we Wrocławiu stanowi modelowy przykład wprowadzenia fundamentalnych reform społecznych w Niemczech pod rządami kanclerza Ottona von Bismarcka. Placówka ubezpieczeniowa wykonywała zadania związane z opieką społeczną (wyplacała renty inwalidzkie i emerytury, zaopatrzenie dla wdów i tzw. sieroce) w formie skierowanej dla ubezpieczających się i odprowadzających składki mieszkańców prowincji śląskiej. Krajowy Zakład Ubezpieczeń Śląska został utworzony jako instytucja w dużej mierze niezależna od państwa – publicznoprawny zakład ubezpieczeń społecznych z elementami korporacyjnego samorządu. Krajowy Zakład Ubezpieczeń Śląska zaznaczył się w historii pierwszego na świecie państwa socjalnego oraz w historii śląskiej organizacji opieki społecznej w XIX i pierwszej połowie XX w. jako dynamicznie rozwijająca się placówka ubezpieczeniowa z własnymi ośrodkami leczniczymi, sanatoriami i szpitalem. Świadczy o tym również wyłaniający się z rocznych sprawozdań z działalności instytucji obraz dochodowego zarządu finansami.

Słowa kluczowe

Krajowy Zakład Ubezpieczeń Śląska, opieka społeczna na Śląsku w XIX i pierwszej połowie XX wieku, prawo socjalne

Abstract

The article presents selected aspects of organizational and financing activities of the National Insurance Institution of Silesia in the years 1891-1945 in the context of early beginnings of the first social

state in Europe and the shaping of the insurance legal tradition in the field of social protection. The German social insurance system was created in Prussia in the 1880s and 1890s, next to still ongoing traditional care for the poor that originated in 18th century. The creation of the National Insurance Institution of Silesia and the modern hospital in Wrocław is a model example of introducing fundamental social reforms in Germany under the reign of the Chancellor Otto von Bismarck. The insurance organization performed tasks related to social care (paid out disability and retirement pensions and supplies for widows and orphans) in a form addressed to Silesia residents who voluntarily insured themselves and paid the insurance contributions. The National Insurance Institution of Silesia was established as an institution mostly independent of the state – a public-law social insurance institution with elements of corporate self-government. It marked its place in the history of the world's first welfare state and in the history of Silesian social care organization in the 19th century and the first half of the 20th century as a dynamically developing insurance institution with its own treatment centers and hospitals. This is also evidenced by the picture of the profitable finance management emerging from the institution's annual financial reports.

Keywords

National Insurance Institution of Silesia, social insurance in Silesia; 19th and 20th century, social law

Wprowadzenie

Przedmiotem niniejszej rozprawy są wybrane aspekty organizacji i finansowania opieki społecznej pod zarządem Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska (*Landesversicherungsanstalt für Schlesien*) w okresie od powstania instytucji w 1891 r. do 1945 r., czyli schyłku niemieckiej obecności na Śląsku. Zagadnienie to wybrane zostało nieprzypadkowo. Niniejsza problematyka dotychczas była jedynie częściowo przedmiotem badań historycznoprawnych. Pan Profesor Tomasz Kruszewski w szerokiej publikacji ukazującej organizację opieki społecznej przez podmioty podległe samorządowi prowincjonalnemu na Śląsku w XIX i XX w., w pracy na temat sejmu prowincjonalnego na Śląsku oraz w artykułach naukowych poruszył wybrane aspekty organizacji i rozwoju tej instytucji¹.

Krajowy Zakład Ubezpieczeń Śląska, stanowiący element systemu opieki społecznej w prowincji śląskiej, powiązany był z najważniejszym organem tego samorządu – sejmem prowincjonalnym. Wpisywał się niewątpliwie w ramy stworzonego pod rządami kanclerza Ottona von Bismarcka systemu ubezpieczeń społecznych. Była to na Śląsku ważna instytucja ubezpieczeniowa, posiadająca własne ośrodki lecznicze i szpital.

¹ Zob. T. Kruszewski, *Organizacja opieki społecznej w działalności samorządu prowincjonalnego na Śląsku w XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2010; *idem*, *Sejm prowincjonalny na Śląsku (1824-1933)*, Kolonia Limited, Wrocław 2000; *idem*, *Powstanie Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska i jego rozwój do 1914 roku*, AUWr Nr 3270, „Prawo” 2010, t. CCCXI, *Studia Historycznoprawne: tom poświęcony pamięci Profesora Kazimierza Orzechowskiego*, s. 281-291; *idem*, *Krajowy Zakład Ubezpieczeń Śląska w latach 1914-1945*, AUWr Nr 3375, „Prawo” 2011, t. CCCXIII, *Studia Historycznoprawne*, s. 91-110.

1. Ewolucja prawa opiekuńczego

1.1. Dwie tradycje prawne opieki społecznej

1.1.1. Prawo ubogich

W historii opieki społecznej w Europie wyróżnić można dwie tradycje prawne: prawa ubogich i prawa ubezpieczeniowego. Tradycja prawa ubogich swoje początki ma w Anglii, a jej pierwowzór odnajdujemy w elżbietańskiej ustawie z 1601 r. o ubogich (*poor law*)². Akt nakładał na parafian (gminę) obowiązek udzielania na ich terenie pomocy ubogim.

W Europie kontynentalnej to Prusy stanowiły jedno z pionierskich państw, wprowadzających zadania o charakterze pomocy społecznej. W XVIII w. król Fryderyk II po odebraniu Austrii Śląska zainicjował właśnie w tym regionie jedne z pierwszych regulacji prawa opiekuńczego, mające na celu pomoc dla ludzi ubogich i niedołączonych³. Opieka nad ubogimi realizowana była w XVIII w. głównie przez filantropów indywidualnych lub zorganizowanych (instytucje dobroczynne). Posługiwano się pojęciem „dobroczynność” (*Wohlfart*) na oznaczenie działań opiekuńczych. XVIII-wieczne ustawodawstwo o tzw. prawie ubogich (*Armenfürsorge*) obowiązywało na Śląsku jeszcze w pierwszej połowie XIX w. Dopiero w drugiej połowie XIX w. wykształciło się pojęcie pomocy społecznej⁴.

Do pierwszej połowy XIX w. prawo dotyczące opieki nad ubogimi w Prusach opierało się na zasadzie, że każdy potrzebujący Niemiec z danej gminy (*Ortsarm*) miał prawo do uzyskania pomocy od gminy⁵. Gminy i dominia w celu organizowania pomocy tworzyły miejscowe związki opieki nad ubogimi (*Ortsarmenverband*). Najczęściej jednak wspólnoty tworzyły szersze stowarzyszenia, właściwe dla kilku gmin czy dominii (*Gesamtarmenverband*). Każdy mieszkaniec miał podlegać opiece określonego związku miejscowego. W przypadku jeśli potrzebujący nie podlegał żadnemu związkowi gminnemu (tzw. *Landesarm*), otrzymywał opiekę za pośrednictwem powiatowego (dosł. krajowego) związku ubogich (*Landarmenverband*)⁶.

² *The 1601 Act for the Relief of the Poor*, <http://www.workhouses.org.uk/poorlaws/1601intro.shtml> [dostęp 22.01.2021]. Już w tej regulacji istniała różnica między biednymi „bezsilnymi” (kulawymi, niewidomymi itp.) a „biednymi beczynnymi”, których prawdopodobnie umieszczano w domach poprawczych i organizowano pracę.

³ *Edict, wegen Ausrottung der Bettler und andern liederlichen Gesindel in Schlesien und der Grafschaft Glatz*, [w:] *Sammlung aller in dem souverainen Herzogtum Schlesien und dessen incorporirten Grafschaft Glatz in Finanz-Justitz-Criminal-Geistlichen-Consistorial-Sachen publicirten und ergangenen Ordnungen, Edicten, Mandaten, Rescripten welche von der Zeit der glorwürdigsten Regierung Friedrichs Königen in Preussen als souverainen obersten Herzogs von Schlesien herausgekommen sind. Vom 9. Jan. 1745 bis zu Ende 1747*, Breslau [b.r.w.], s. 540-552.

⁴ T. Kruszeński, *Początki prowincjonalnej opieki nad ubogimi i „podlegającymi poprawie” na Śląsku w II połowie XVIII*, AUWr Nr 2620, „Prawo” 2004, t. CCXC, Studia Historycznoprawne, s. 113-126.

⁵ Stąd opieka ta zyskała określenie *Unterstützungswohnsitz*.

⁶ *Die provinzielle Selbstverwaltung von Schlesien 1879 bis 1925*, Druck von Wilh. Gottl. Korn, Breslau 1927, s. 27.

1.1.2. Prawo ubezpieczeniowe i doktryna „socjalizmu z katedry”

Ubezpieczeniowa tradycja prawna pomocy społecznej powstała w Niemczech pod rządami kanclerza Ottona von Bismarcka. Pruski system ubezpieczeń społecznych był odpowiedzią na problemy społeczne XIX w., związane z rosnącą urbanizacją i industrializacją. W okresie rewolucji przemysłowej, w której znalazły się Niemcy w drugiej połowie XIX w., tradycyjne formy opieki społecznej, takie jak rodzina, gmina, organizacje dobroczynne, okazały się niewystarczające dla zapewnienia właściwych gwarancji ochrony socjalnej. Niezbędna była ingerencja państwa poprzez wprowadzenie ubezpieczeń chorobowych, wypadkowych, rentowo-emerytalnych. Genezy niemieckich ubezpieczeń społecznych upatrywać można także w politycznej walce Bismarcka z socjaldemokracją i ruchami robotniczymi. Żelazny Kanclerz, zwalczając swoich politycznych adwersarzy, jednocześnie przejmował ich hasła, tworzył prawne i instytucjonalne ramy poprawy sytuacji socjalnej robotników. Bismarck traktował reformy socjalne jako narzędzie kontroli politycznej i społecznej. Władze, udzielając pomocy socjalnej zwłaszcza najniższym warstwom społecznym, zamierzały oddalić je od ideologii socjalistycznej. Podjęte przez Bismarcka reformy społeczne doprowadziły do powstania pierwszego w Europie systemu ubezpieczeń społecznych. Pod rządami Żelaznego Kanclerza swoje początki miała nowoczesna opieka społeczna zarezerwowana tylko dla ubezpieczonych (*Sozialversicherung*)⁷.

Wykształciła się wówczas forma ubezpieczenia społecznego, wykonywanego przez publicznoprawny zakład ubezpieczeń społecznych, z elementami korporacyjnego samorządu. Podstawowa idea tradycji ubezpieczeniowej była odmienna niż w tradycji prawa ubogich, ponieważ chodziło tutaj o łagodzenie skutków ryzyka poprzez kompensację doznanej „szkody”, a nie badanie potrzeby ubogiego. Ponadto w prawie ubogich decyzja o przyznaniu świadczenia miała charakter konsultatywny, w prawie ubezpieczeniowym – deklaratoryjny, samo świadczenie na podstawie prawa ubogich było uznaniowe, na podstawie prawa ubezpieczeniowego zaś roszczeniowe⁸.

Otto von Bismarck, reformując system opieki społecznej w Niemczech, czerpał z idei nowej polityki socjalnej tzw. „socjalistów z katedry”⁹. Przedstawiciele doktryny nie reprezentowali jednolitej grupy politycznej – do jej zwolenników należał konserwatyista Adolph Wagner, liberał Gustav von Schmoller, lewicujący Lujo von Brentano.

⁷ T. Kruszewski, *Organizacja opieki społecznej...*, s. 162.

⁸ J. Jończyk, *Prawo zabezpieczenia społecznego, Ubezpieczenia społeczne i zdrowotne, bezrobocie i pomoc społeczna*, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 2001, s. 7-77.

⁹ Ironiczne sformułowanie liberała Heinricha Bernharda Oppenheima z 1871 r., na określenie poglądów ekonomistów i działaczy gospodarczych, uczestników kongresu w Eisenach w 1872 r. Określenie miało charakter ironiczny, ponieważ tak opisani działacze byli w opinii Oppenheima raczej zwolennikami państwa liberalnego, stojącego na straży własności prywatnej, [w:] D. Kalisiewicz (red.), *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN, tom 5*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1996.

Działacze zgodni byli co do konieczności zmian społecznych, podzieleni natomiast koncepcjami ich przeprowadzenia. Wagner, Schmoller i Bretano utworzyli w 1873 r. Związek Polityki Socjalnej (*Verein für Sozialpolitik*), który miał przygotować teoretyczne podstawy dla nowej polityki socjalnej. Skupienie w Związku przedstawicieli często przeciwstawnych opcji politycznych utrudniało wypracowanie jednej koncepcji reform. Pod kątem polityczno-prawnym Gustaw von Schmoller reprezentował tezę o historycznym podziale społeczeństwa na klasy. Dla zachowania harmonii w społeczeństwie i pokojowego współistnienia klas społecznych proponował zadbanie o polepszenie poziomu życia klas niższych. Schmoller postulował zapewnienie robotnikom większej ilości dóbr materialnych, szerszego zakresu praw politycznych i udziału we własności. Lujo von Bretano z kolei opowiadał się za równością i wolnością jednostki do swobodnego rozwoju sił, umiejętności i działalności. U podstaw jego koncepcji tkwił obcy Schmollerowi indywidualizm. Indywidualizm jednostki pojmował Bretano jako zagwarantowanie jej praw i wolności w państwie, którego dobro stanowiło cel nadrzędny. Jednostka stanowiła część zbiorowości narodu, społeczeństwa i państwa i w tych ramach mogła realizować swoje cele, o ile nie naruszały one celów zbiorowości. Doktrynę Schmollera i Bretano łączyło podporządkowanie dobra jednostki państwu. W opinii Adolpha Wagnera, kolejnego czołowego przedstawiciela „socjalizmu z katedry”, egzystencja jednostki związana była z pracą. Praca decydowała o podmiotowości jednostki, ale też miała materialny wyraz. Jednostce należał się dochód z pracy, wedle poniesionych nakładów. W opinii Wagnera poza społecznym podziałem pracy jednostka nie miała prawa do własności. Państwo, społeczeństwo i gospodarka były ważniejsze niż jednostka, jednak rozwój jednostki nie był ściśle uzależniony od przynależności do państwa. Z kolei Werner Sombart uważał, że działalność gospodarcza jest zależna od idei, będącej siłą napędową społeczeństwa. Wedle stanowiska Sombarta w systemie gospodarki kapitalistycznej, u której podstaw stała wolność jednostki, doszło do zaniku człowieczeństwa w stosunkach międzyludzkich. Industrializacja, mechanizacja produkcji spowodowały utratę wolności przez jednostkę. Robotnik stał się dodatkiem do maszyny. Sombart odwoływał się w swojej doktrynie do równości jednostek i poszanowania ich godności¹⁰.

Koncepcje społeczne „socjalizmu z katedry” łączył wspólny cel – poprawa sytuacji materialnej klas nieposiadających, robotników w Niemczech. Przedstawiciele doktryny „socjalizmu z katedry” postulowali wolność powoływania organizacji zawodowych, służących coraz częściej do przeciwstawiania się warunkom pracy narzucanym przez pracodawców¹¹. Zrzeszenia te nawiązywały do przewidzianej w ustawie przemysłowej

¹⁰ E. Kundera, *Doktryna „socjalistów z katedry” (1872-1918)*, AUWr Nr 1849, „Prawo” 1996, t. CCXLVIII, s. 26-35.

¹¹ *Ibidem*, s. 53.

z 17 I 1845 r. swobody ustaleń treści umowy o pracę między pracownikiem i pracodawcą¹². „Socjaliści z katedry” poruszali zagadnienia ochrony pracy i jej uregulowań prawnych. Postulowali reformy ustawodawstwa ochronnego, fabrycznego i ubezpieczeniowego Rzeszy, objęcie pracowników systemem ubezpieczeń od wydarzeń losowych, w tym od bezrobocia¹³. Ubezpieczenie od bezrobocia wprowadzono jednak dopiero 16 VII 1927 r. na mocy ustawy o pośrednictwie pracy i ubezpieczeniu na wypadek bezrobocia¹⁴.

1.2. Zmiany w organizacji opieki społecznej na Śląsku w XIX i pierwszej połowie XX w.

1.2.1. Uwagi wstępne

W historii ewolucji prawa opieki społecznej zadania z niego wynikające świadczyły na Śląsku instytucje o zróżnicowanym charakterze: od tradycyjnych form dobroczynności, przez tzw. krajową opiekę społeczną (instytucje podlegające samorządowemu sejmowi prowincjonalnemu, kształtującemu się w prowincji śląskiej w XIX w.), a także podmioty prywatne i o charakterze korporacji prawa publicznego. Zmiany uwarunkowań politycznych, ustrojowych i społeczno-gospodarczych w historii Niemiec w XIX i pierwszej połowie XX w. wpłynęły na liczne modyfikacje zasad i form przyznawania pomocy ubogim oraz sposobu rozdysponowania środków finansowych na te cele pomiędzy jednostki pomocowe. Nastąpiły przekształcenia w ustroju prowincjonalnych organów opieki społecznej.

Z zorganizowanym charakterem opieki społecznej mamy do czynienia na Śląsku od drugiej połowy XIX w. Wówczas formowano jej ramy organizacyjne, zapowiadane w trzech ustawach z 31 XII 1842 i 6 I 1843 r.¹⁵, znowelizowanych w istotnym zakresie ustawą z 21 V 1855 r.¹⁶ Dopiero trzecia próba wprowadzenia rozporządzenia wykonawczego do ustaw zakończyła się jego ogłoszeniem 15 IX 1864 r.¹⁷ Akt tworzył cztery samo-

¹² Preußisches Gesetzblatt, Jg. 1845, s. 41-78, *Preußische Gewerbeordnung von 17. Januar 1845*.

¹³ E. Kundera, *op. cit.*, s. 73-86.

¹⁴ RGBl I, Jg. 1927, s. 187, *Gesetz über Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung vom 16. Juli 1927*.

¹⁵ PGS, Jg. 1843, s. 7 i 8, *Gesetz über die Aufnahme neu anziehender Personen. Vom 31. Dezember 1842* oraz s. 19 i n. *Gesetz über die Bestrafung der Landstreicher, Bettler und Arbeitsscheune. Vom 6. Januar 1843*. Ustawy zapowiadały powołanie Prowincjonalnego Związku Pieczy nad Ubogimi, któremu podlegać miały Miejscowe Związki Pieczy nad Ubogimi.

¹⁶ PGS, Jg. 1855, s. 311 i n., *Gesetz zur Ergänzung der Gesetze vom 31. Dezember 1842 über die Verpflichtung zur Armenpflege und die Aufnahme neu anziehender Personen. Vom 21. Mai 1855*. Zmiany w stosunku do pierwotnych wersji ustaw dotyczyły skrócenia nieprzerwanego okresu dla ustalania stałego pobytu z trzech lat do jednego roku, zasad przydzielania pomocy, uproszczenia procedur w wybranych aspektach, poszerzenia i zliberalizowania niektórych przepisów i co szczególnie ważne – dopuszczenia drogi sądowej dla dochodzenia roszczeń z tytułu opieki nad ubogimi, obok dotychczasowej drogi administracyjnej.

¹⁷ PGS, Jg. 1864, s. 573, *Verordnung über die Einrichtung und Verwaltung des Landarmen – und Korrigendenwesens in dem Herzogtums Schlesien und der Grafschaft Glatz. Vom 15. September 1864*. Rozpo-

rządowe związki opieki, odpowiadające trzem śląskim rejencjom (*Bezirkslandarmenverband*): wrocławskiej, legnickiej i opolskiej, oraz związek opieki miasta Wrocławia¹⁸. Nad nimi usytuowano Krajową Dyрекcję ds. Ubogich (*Land-Armendirection*). Analogiczne regulacje wprowadzono dla Górnych Łużyc, tworząc Górnołużycką Dyрекcję ds. Ubogich i podległe jej miejscowe związki ubogich.

1.2.2. Druga Rzesza

Po ustanowieniu Drugiej Rzeszy doszło w Prusach do wielu istotnych zmian ustrojowych, rzutujących istotnie na miejsce opieki społecznej w systemie. Punktem wyjścia dla przekształceń w tym zakresie była ustawa z 6 VI 1870 r.¹⁹ (moc prawną uzyskała już w Drugiej Rzeszy Niemieckiej 1 VII 1871 r.), a następnie pruska ustawa wykonawcza z 8 III 1871 r.²⁰ Ta ostatnia powoływała krajowe związki ds. opieki, które obejmować miały swym działaniem zasadniczo obszar prowincji. Tak istotnie było w przypadku prowincji śląskiej²¹. Ustawa znosiła też odrębny związek dla miasta Wrocławia. Rozporządzeniem wykonawczym do ustawy połączono trzy rejencyjne związki do spraw ubogich z miejskim wrocławskim w jeden Krajowy Związek ds. Ubogich Księstwa Śląskiego i Hrabstwa Kłodzkiego²². Uznano to za konieczne dla zapewnienia w prowincji jednolitej polityki w zakresie opieki społecznej, w tym lepsze dysponowanie środkami pieniężnymi na cele socjalne. Krajowemu Związkowi ds. Ubogich podlegać miały powiatowe i miejscowe związki ds. ubogich. Pozostawiono w organizacji opieki społecznej odrębny związek dla Górnych Łużyc.

Na mocy § 128 Ordynacji prowincjonalnej z 29 VI 1875 r. i rozporządzenia wykonawczego z 16 II 1878 r. Krajowy Związek ds. Ubogich Księstwa Śląskiego i Hrabstwa Kłodzkiego oraz Krajowy Związek ds. Ubogich pruskiego margrabstwa Górnych Łużyc, po zatwierdzeniu przez sejm krajowy Śląska i sejm komunalny Górnych Łużyc zostały połączone w jeden podmiot, pod nazwą Krajowy Zarząd Opieki nad Ubogimi, właściwy dla całej prowincji śląskiej (*Landarmenverband der Provinz Schlesien*)²³. Ordynacja pro-

ządzenie uzyskało moc prawną 1 I 1865 r. Wcześniejsze projekty przepisów wykonawczych: pierwszy przyjęty na VIII sejmie prowincjonalnym w 1845 r., drugi przedłożony stanom prowincjonalnym 12 XII 1858 r. (XIII L., [Drucksache] Nr. 13 z 12 XII 1858 r., *Regulativ über die Einrichtung des Land-Armen-Wesen in der Provinz Schlesien*) nie doczekały się zatwierdzenia.

¹⁸ Miasto posiadało wówczas w ocenie projektodawców regulacji wykonawczych w zakresie organizacji opieki społecznej wystarczające zasoby lokalowe i instytucjonalne, aby wydzielić je ze związku dla rejencji wrocławskiej.

¹⁹ Bundesgesetzblatt, Jg. 1870, s. 360, *Bundesgesetz über den Unterstützungswohnsitz vom 6. Juni 1870*.

²⁰ PGS, Jg. 1871, s. 130, *Gesetz vom 8. März 1871, betreffend die Ausführung des Bundesgesetzes über den Unterstützungswohnsitz*.

²¹ Wyjątki to prowincja nadreńska, westfalska i niektóre rejencje zachodnie, zgodnie z § 26 i n. ustawy z 8 III 1871 r.

²² PGS, Jg. 1871, s. 345, *Verordnung über die Einrichtung und Verwaltung des Landarmen – und Korrigendenwesens in dem Herzogthum Schlesien und der Grafschaft Glatz. Vom 16. August 1871*.

²³ *Die provinzielle Selbstverwaltung...*, s. 28.

wincjonalna we wskazanym przepisie nakazywała, aby administracja związków gminnych, w zakresie, w jakim dotyczą one opieki nad ubogimi, chorymi psychicznie, głuchoniemymi, niewidomymi i idiotami została przekazana związkom prowincjonalnym z wszystkimi prawami i obowiązkami²⁴. Na siedzibę zarządu instytucji wyznaczono miasto Wrocław. Kierowanie instytucją powierzono samorządowemu związkowi prowincjonalnemu (*Provinzialverband*).

1.2.3. Republika Weimarska

Po I wojnie światowej konieczne stało się uporządkowanie zadań opieki społecznej w Rzeszy. Pojawiły się nowe kategorie potrzebujących: inwalidzi wojenni, sieroty wojenne, wdowy po poległych żołnierzach. Nastąpiła intensyfikacja działań opiekuńczych państwa. Na Śląsku w 1920 r. powołano nadzwyczajną jednostkę organizacyjną do opieki nad inwalidami i sierotami wojennymi pod nazwą Główny Urząd Opieki Społecznej dla Inwalidów Wojennych i Ocalałych (*Hauptfürsorgestelle für Kriegsbeschädigte und Kriegshinterbliebene der Provinz Schlesien*)²⁵ w związku z rozporządzeniami centralnymi (Rzeszy i Prus) w tym zakresie²⁶. W Prusach powołano Ministerstwo Opieki Społecznej²⁷.

Podział prowincji śląskiej na dwie odrębne jednostki w 1923 r. doprowadził do likwidacji *Landesarmenverband*. Wydzielono dwa zakłady opiekuńcze – Krajowy Zarząd ds. Opieki Prowincji Dolnośląskiej (*Landesfürsorgeverband der Provinz Niederschlesien*) i Krajowy Zarząd ds. Opieki Prowincji Górnośląskiej (*Landesfürsorgeverband der Provinz Oberschlesien*). W 1925 r. przemianowano instytucję na Krajowy Urząd ds. Opieki Społecznej (*Landeswohlfahrtsamt*). Urząd nadzorował wszystkie placówki opiekuńcze, ochronki, zakłady poprawcze, szkoły położnych czy edukacyjne dla dzieci na obszarze właściwości. Reforma była wynikiem rozporządzenia rządu Rzeszy z 13 II 1924 r., a w dalszej kolejności pruskich przepisów wykonawczych z 17 IV tr.

*

Opieka społeczna dla ubogich ewoluowała zatem w systemie zadań samorządu prowincjonalnego w XIX i pierwszej połowie XX w., od jej pierwszej organizacyjnej formy Krajowego Związku ds. Opieki nad Ubogimi (*Landarmenverband*) do nowocze-

²⁴ PGS, Jg. 1875, *Provinzialordnung für die Provinzen Preußen, Brandenburg, Pommern, Schlesien und Sachsen vom 29. Juni 1875*, s. 335; zob. T. Kruszewski, *Organizacja opieki społecznej (...)*, s. 168-170.

²⁵ LVIII L., Drucksache Nr. 63 z 3 III 1920 r., *Vorlage des Provinzial-Ausschusses, betreffend die Errichtung einer Hauptfürsorgestelle für Kriegsbeschädigte und Kriegshinterbliebene der Provinz Schlesien*.

²⁶ RGBI I, Jg. 1919, s. 187, *Verordnung über die soziale Kriegsbeschädigte – und Kriegshinterbliebenenfürsorge vom 8. Februar 1919* oraz PGS, Jg. 1919, s. 83, *Verordnung betreffend die Errichtung von Hauptfürsorgestelle der Kriegsbeschädigte – und Kriegshinterbliebenenfürsorge. Vom 20. März 1919*.

²⁷ PGS, Jg. 1919, s. 137. *Beschluss der Preussischen Staatsregierung, betreffend die Zuständigkeit des Ministeriums für Volkswohlfahrt. Vom 7. November 1919*.

snego w republice weimarskiej Krajowego Urzędu ds. Opieki Społecznej (*Landeswohlfahrtsamt*). Nowa instytucja skupić miała w jednym ręku wszystkie zadania dotyczące opieki społecznej w prowincji. Obok dotychczasowej znamiennej dla *Landarmenverband* opieki nad ubogimi *Landeswohlfahrtsamt* zajmować się miał opieką społeczną nad poszkodowanymi w wyniku wojny, nad młodzieżą, ale także opieką zdrowotną tzw. małych rencistów (osób w najmniejszym stopniu wyłączonych z życia zawodowego) i rencistów socjalnych. W organizacji opieki społecznej przewidziano utworzenie podległych Urzędowi krajowemu urzędów obwodowych w rejencjach, urzędów powiatowych oraz urzędów miejscowych. System miał charakter scentralizowany.

1.2.4. Trzecia Rzesza

Po ustanowieniu Trzeciej Rzeszy dokonano kolejnych zmian organizacyjnych w zakresie opieki społecznej, rzutujących również na region Śląska i tamtejszy system opieki prowincjonalnej. Realia polityczne i ustrojowe Trzeciej Rzeszy oznaczały dla Krajowego Urzędu ds. Opieki Społecznej polityczną podległość wobec partyjnego urzędu ds. opieki społecznej (NSV) i ograniczenie jego działalności. Partia wydawała władcze dyspozycje urzędnikom Krajowego Urzędu, za które w zasadzie nie ponosiła odpowiedzialności. Polityka socjalna miała w tamtym czasie służyć ideologii nazistowskiej, została zdominowana przez ustawodawstwo narodowego socjalizmu.

Podzielono *Landeswohlfahrtsamt* na trzy większe oddziały. Do zadań Oddziału C I należała opieka nad młodzieżą. Oddział C II odpowiadał zasadniczej części Krajowego Urzędu i dzielił się na część 1, 2a i 2b. Część 1 zajmowała się ogólnymi sprawami opieki społecznej i wypoczynku, także sprawami alkoholizmu i dobroczynności. Części 2a przydzielono sprawy socjalne, w tym opiekę nad inwalidami i kombatantami wojennymi. Część 2b natomiast była właściwa w zakresie pomocy ciężko poszkodowanym inwalidom, w tym inwalidom wojennym z II wojny światowej, odpowiadała także za sprawy rent i emerytur, zapomóg czasowych. Oddział C III zajmował się ochronkami dla dzieci, dziećmi głuchoniemych, ociemniałych oraz sprawami osób bez stałego zameldowania, zakładami dla obłąkanych, klinikami ginekologicznymi, szkoleniem położnych i sprawami chorób płciowych²⁸.

Po *Machtergreifung* diametralnie zmieniła się pozycja samorządów prowincjonalnych. Losy landtagów śląskich były policzone. W systemie zdominowanym przez przywództwo *Führera* nie było miejsca dla organów przedstawicielskich. Wszystkie sejmy prowincjonalne zawieszono w Prusach na mocy ustawy z 24 V 1933 r., a ostateczna likwidacja systemu samorządowego nastąpiła na podstawie ustawy z 17 VII 1933 r.²⁹

²⁸ T. Kruszewski, *Organizacja opieki społecznej...*, s. 197-202.

²⁹ T. Kruszewski, *Sejm prowincjonalny...*, s. 457-458.

2. Utworzenie i organizacja wewnętrzna Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska

W śląskim obrazie systemu opieki społecznej w XIX i pierwszej połowie XX w. wyraźnie zaznaczyły się instytucje ubezpieczeniowe. Utworzenie Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska stanowi trafny przykład wdrożenia bismarckowskiej *Sozialversicherung* w ówczesnych Niemczech.

Krajowy Zakład Ubezpieczeń Śląska powstał 1 I 1891 r. na podstawie ustawy z 22 VI 1889 r. o ubezpieczeniu inwalidzkim i emerytalnym (potem jego działalność regulowana była przez ustawę z 13 VII 1899 r. o ubezpieczeniu od inwalidztwa)³⁰. Był jednym z ważniejszych podmiotów wykonujących zadania opieki społecznej na Śląsku. W początkowym okresie swojej działalności nie stanowił części administracji prowincjonalnej Śląska (patrz wyżej), lecz był odrębną, niezależną korporacją prawa publicznego (*Körperschaft des öffentlichen Rechts*). We własnym imieniu nabywał prawa i zaciągał zobowiązania, występował przed sądem, musiał posiadać stosowne mienie³¹. Jak określił wiceprezydent prowincji von Legat w pracy zbiorowej na temat samorządu prowincjonalnego Śląska wydanej w 1927 r., Krajowy Zakład Ubezpieczeń Śląska stanowił tzw. korporację wspólnych interesów (*Interessenkörperschaft*), inaczej niż korporacje polityczne czy terenowe³². Samodzielności ustrojowej towarzystwo jednak nie zachowało i zostało wchłonięte przez władze samorządowe prowincji śląskiej – Śląski Samorządowy Związek Prowincjonalny (*Provinzialverband*)³³. Proces ten był wieloetapowy i dokonał się niejako okrężną drogą.

Zgodnie z ustawą z 22 VI 1889 r. o ubezpieczeniu inwalidzkim i emerytalnym krajowe zakłady ubezpieczeń powoływane były na podstawie regulacji rządów krajowych dla gmin danego kraju Rzeszy. Możliwe było również utworzenie krajowego zakładu wspólnego dla kilku krajów Rzeszy lub części ich terytorium, a także dla kilku gmin. Opieką ubezpieczeniową objęte zostały wszystkie osoby, których miejsce zatrudnienia znajdowało się w obrębie właściwości krajowego zakładu. Powołanie krajowego zakładu było możliwe na podstawie pozwolenia wydanego przez wyższą izbę parlamentu

³⁰ RGB I, Jg. 1889, Nr. 13, s. 97-144, *Gesetz, betreffend die Invaliditäts – und Altersversicherung vom 22. Juni 1889*, RGB I, Jg. 1899, Nr. 33, s. 393-462, *Invalidenversicherungsgesetz vom 13. Juli 1899*, oraz s. 463, *Bekanntmachung des Tertes des Invalidenversicherungsgesetz vom 13. Juli 1899. Vom 19 Juli 1899*.

³¹ Śląski sejm prowincjonalny podejmował jednak kroki ku podporządkowaniu towarzystwa władzom prowincji, np. już na XL landtagu prowincjonalnym w 1900 r. wprowadzono do zarządu Krajowego Zakładu trzech wyższych urzędników prowincjonalnych (= *Verhandlungen des XL. Provinziallandtages der Provinz Schlesien vom 4. bis einschließlich 7. Februar 1900*, Breslau [1900], Drucksache nr 8, *Vorlage des Provinzialausschusses, betreffend die Errichtung von drei neuen Oberbeamtenstellen und deren Benutzung* z 3 II 1900 r. Uchwała w Drucksache nr 20 z 6 II 1900 r.).

³² *Die provinzielle Selbstverwaltung...*, s. 173-199.

³³ Instytucjonalne zorganizowanie opieki społecznej na Śląsku w ramach samorządu prowincjonalnego omówiono powyżej.

Rzeszy – Radę Związku. Mogła ona również po konsultacji z rządami krajów Rzeszy powołać krajowy zakład na podstawie zarządzenia (o ile wcześniej nie zostało wydane pozwolenie w tym zakresie). Siedzibę krajowego zakładu ustanawiał rząd kraju związkowego. W przypadku zakładów właściwych dla kilku krajów związkowych lub części ich terytorium siedzibę ustalały rządy wspólnie, a jeśli nie doszło między nimi do porozumienia w tej kwestii – Rada Związku. Siedziba Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska znajdowała się we Wrocławiu, przy pl. Dworeckim 8 (obecny pl. L. Hirszfelda)³⁴. Koszty utworzenia instytucji pokrywały z góry gminy lub prowincja Rzeszy, dla której została utworzona. Jeśli krajowy zakład tworzone dla kilku prowincji Rzeszy lub części ich terytorium, koszty ponoszono według wypracowanego porozumienia, a w razie jego braku proporcjonalnie.

Krajowy Zakład miał prawo do samodzielnego zarządzania swoimi zadaniami (*Selbverwaltungrecht*), jednak podlegał nadzorowi odpowiedniego organu, tutaj – Urzędowi Rzeszy ds. Ubezpieczeń (*Reichsversicherungsamt*) w Berlinie. Ustawa przewidywała na każdy okręg krajowego zakładu komisarza państwowego, powoływanego przez rząd danej prowincji w porozumieniu z kanclerzem Rzeszy. Krajowy Zakład Ubezpieczeń Śląska uległ jednak wchłonięciu do prowincjonalnego systemu opieki społecznej w postaci Śląskiego Samorządowego Związku Prowincjonalnego (*Provinzialverband Schlesien*) po początkowej względnej autonomii organizacyjnej.

W strukturze wewnętrznej krajowego zakładu na czele stał zarząd. Zarząd reprezentował krajowy zakład sądownie i pozasądownie. Reprezentacja obejmowała również te czynności, które wymagały specjalnych, określonych prawem pełnomocnictw. Zasady reprezentacji regulować miał statut. Zarząd miał charakter urzędu publicznego. Członkami organu byli urzędnicy mianowani z okręgu danego krajowego zakładu. Na czele zarządu stał przewodniczący. Dodatkowo w skład zarządu wchodził członkowie wybierani, po trzech przedstawicieli pracodawców i ubezpieczonych. Wybierano ich z opisanej poniżej komisji, na okres 4 lat, na podstawie ordynacji wyborczej Urzędu Rzeszy ds. Ubezpieczeń. Pierwszym przewodniczącym zarządu Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska został Johann Kratz, urząd sprawując w okresie od 1 I 1891 r. do 18 XII 1902 r. Od tego czasu stanowisko przewodniczącego zarządu zajmował zawsze każdorazowy Starosta Krajowy (*Landeshauptmann*), wykonując swoje funkcje za pośrednictwem stałego delegata (*stellvertretender Vorsitzende*), od 1924 r. oficjalnie tytułowanego wiceprezydentem (*Vizepräsident*)³⁵. Komisja krajowego zakładu składała się z co najmniej 10 osób (po 5 przedstawicieli pracodawców i ubezpieczających się praco-

³⁴ Kilka uwag na temat architektury kompleksu zabudowań Krajowego Zakładu zamieszczono w dalszej części pracy.

³⁵ *Die provinzielle Selbstverwaltung...*, s. 173-199.

biorców). Konkretną liczbę członków określał statut. Organ ten stanowił walne zgromadzenie stron i w przypadku Śląska liczył po 20 przedstawicieli obu stron. Dodatkowym wymogiem było, iż 14 członków musiało reprezentować prowadzących działalność gospodarczą, a 6 – gospodarstwa rolne. Członków komisji wybierano na okres 5 lat z możliwością ponownego wyboru. Komisja wyznaczała przewodniczącego i jego zastępcę ze swojego grona na okres kadencji. Statut zakładu mógł przewidywać utworzenie rady nadzorczej. Organ miał za zadanie sprawować bieżący nadzór nad działalnością zarządu, a także wykonywać zadania przewidziane statutem. Skład organu musiał odzwierciedlać po połowie interesy pracodawców i ubezpieczających się pracobiorców. Rada nadzorcza powoływała lokalnych (w każdym powiecie) mężów zaufania (przedstawicieli również dwóch grup interesu). Członkowie rady nadzorczej i mężowie zaufania nie mogli łączyć swoich funkcji z członkostwem w zarządzie krajowego zakładu³⁶. Istotną rolę miały sądy rozjemcze w sprawach ubezpieczeń. Krajowy zakład powinien posiadać przynajmniej jeden taki organ. Ich liczbę i siedzibę ustalał rząd kraju Rzeszy, do którego należał okręg właściwości instytucji, albo jeżeli okręg ten wykraczał poza granice kraju Rzeszy – Urząd Rzeszy ds. Ubezpieczeń w porozumieniu z rządem kraju Rzeszy. Sąd miał stałego przewodniczącego i ławników. Ławnicy wraz z przewodniczącym decydowali zwykłą większością głosów (z przewodniczącym liczba członków sądu była nieparzysta). Kadencja sądu trwała 5 lat³⁷.

Ustawa z 13 VII 1899 r. doprecyzowała oraz wprowadziła istotne zmiany w organizacji i funkcjonowaniu krajowego zakładu. Ustawa uszczegółowiła sposób ustalania okręgu krajowego zakładu, na nowo uregulowano zasady sporządzania statutów. Statut krajowego zakładu wskazywać miał między innymi liczbę należących do zarządu przedstawicieli pracodawców i ubezpieczających się pracobiorców, liczbę członków komisji, ich obowiązki i uprawnienia oraz sposób podejmowania decyzji, formę, w jakiej zarząd wydaje oświadczenia woli, sposób reprezentacji organu na zewnątrz, zasady przygotowania i przyjęcia rocznego sprawozdania finansowego oraz jego publikacji. Ustawa z 13 VII 1899 r. po części zachowała uregulowania z ustawy z 1889 r. dotyczące komisji, ale uporządkowała kompetencje organu. Komisja wybierała członków zarządu i członków sądu rozjemczego, jej zadaniem było badanie rocznych sprawozdań finansowych, zatwierdzanie uchwał zarządu dotyczących nabycia, zbycia lub obciążenia nieruchomości zakładu ubezpieczeniowego, decyzje o utworzeniu związków reasekuracyjnych, zmiany w statucie, nadzór bieżący nad zarządem. Kompetencje zarządu i sądu rozjemczego nie uległy istotniejszym zmianom, natomiast zostały uszczegółowione. Ważne, nowe uregulowanie dotyczyło natomiast stworzenia regionalnej sieci placówek niż-

³⁶ T. Kruszewski, *Powstanie Krajowego Zakładu...*, *passim*.

³⁷ *Ibidem*.

szych, których głównym zadaniem było pobieranie składek i wypłata świadczeń rentowych. Liczba placówek miała być adekwatna do gęstości zaludnienia, wpływ na ich tworzenie miał rząd kraju związkowego³⁸.

3. Szpital Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska

3.1. Uwagi wstępne

Krajowy Zakład Ubezpieczeń Śląska sukcesywnie rozwijał swoją działalność, tworzył własne ośrodki zdrowia i uzdrowiska. We Wrocławiu, w kompleksie budynków instytucji przy ówczesnej Höfchenstrasse 112 (obecnie ul. Tadeusza Zielińskiego) powstał nowoczesny szpital, świadczący usługi medyczne dla ubezpieczonych. Szpital Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska służył do obserwacji ubezpieczonych w postępowaniu emerytalnym. Lekarze szpitala kontrolowali stan zdrowia i zdolność do pracy ubiegających się o świadczenie emerytalno-rentowe, co stanowiło podstawę do wydania decyzji o przyznaniu świadczenia. Szpital świadczył szeroki wachlarz zabiegów medycznych³⁹.

Postępowania lecznicze (*Heilverfahrens*) były dobrowolnymi świadczeniami Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska⁴⁰. Krajowy Zakład mógł inicjować terapię, jeśli ocenił, że można było zapobiec niepełnosprawności ubezpieczonego lub wdowy po nim, a także jeżeli rokowano, że terapia lecznicza pozwoli osobie niepełnosprawnej, wdowie lub wdowcowi na ponowne podjęcie pracy. Podstawowym celem postępowania leczniczych było umożliwienie powrotu ubezpieczonego do pracy⁴¹.

Ogłoszone w 1909 r. przez starostę krajowego Hermanna von Richthofena zasady opieki medycznej Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska wskazują, że szpital nie miał obowiązku przyjmować nieubezpieczonych chorych. Przyjmowanie osób nieubezpieczonych mogło nastąpić w nadzwyczajnych okolicznościach. Nie obejmowano opieką również osób ubezpieczonych z określonymi kategoriami schorzeń, których nie leczono w zakładzie, tj. epileptyków, chorych psychicznie, chronicznie chorych na płuca, nerki i gruźlicę, chorych na nowotwory mózgu, chorobę wieńcową itd. Nie leczono też chorób zakaźnych takich jak tyfus, szkarlatyna, grypa itd., a także chorób przewlekłych, wymagających umieszczenia chorego w hospicjum⁴².

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ M. Wójtowicz, *Ehemalige Krankenhäuser in Breslau*, Museum für Industrie und Eisenbahnwesen in Schlesien in Königszeit, Wrocław 2008, s. 74-77.

⁴⁰ Krajowy Zakład Ubezpieczeń Śląska realizował świadczenia o charakterze obowiązkowym i dobrowolnym. Grupa tych pierwszych obejmowała renty inwalidzkie i renty rodzinne (dla wdów i sierot). Do 1 I 1926 r. wypłacano świadczenia inwalidzkie, emerytury, chorobowe, wdowie, sieroce. Terapie lecznicze natomiast stanowiły jedno z istotniejszych świadczeń dobrowolnych.

⁴¹ *Die provinzielle Selbstverwaltung...*, s. 172-173.

⁴² *Grundsätze für die Übernahme der Krankenfürsorge durch die Landesversicherungsanstalt Schlesiens*, Druck von F. W. Jungfer, Breslau 1909, s. 2 i n.

Decyzja o budowie szpitala została podjęta 1 VII 1897 r., a przez wiceprezydenta von Legata w jubileuszowej publikacji z okazji 25-lecia szpitala określana była jako wspaniała i dalekowzrocza⁴³. Początki działalności szpitala przypadły na czasy dobrej koniunktury gospodarczej Niemiec. Lata 90. XIX w. to okres dynamicznego rozwoju przemysłu niemieckiego⁴⁴. Von Legat wskazywał, że wysoka jakość świadczonej przez placówkę opieki sprawiła, że z roku na rok niechęć ubezpieczonych do opieki szpitalnej malała, a po 25 latach działalności szpitala zaczęto poważnie rozważać jego rozbudowę. Placówka – otwarta uroczyście 7 V 1899 r. – mogła przyjąć w tym czasie maksymalnie 100 pacjentów (przewidziano 60 łóżek dla mężczyzn i 40 dla kobiet). Potem liczba miejsc zwiększała się wraz z rozwojem placówki, jej rozbudową i modernizacją⁴⁵.

3.2. Organizacja opieki, personel, wyposażenie szpitala

Szpital podzielono na dziewięć oddziałów specjalistycznych: wewnętrzny, okulistyczny, ginekologiczny, chirurgiczny, neurologiczny, dermatologiczny i chorób płci, gruźlicy, stację prześwietleń, laboratorium i oddział leczenia chorób żołądka, jelit i krwi. Placówką zarządzał stały członek zarządu Krajowego Zakładu Ubezpieczeń (*Landesrat*). Na czele szpitala jako ordynator stał pierwszy lekarz zaufania publicznego Zakładu. Każdy oddział miał również na czele pierwszego lekarza specjalistę. Sześciu z nich dysponowało pełnoetatowymi urzędnikami, zatrudnionymi w Zakładzie. Pozostałym trzem lekarzom podlegali dodatkowo zatrudnieni. Ponadto oddziały miały do dyspozycji czterech lekarzy asystentów i dwóch stażystów medycznych⁴⁶. W zakresie gospodarowania i opieki pielęgniarskiej pracę wykonywało osiemnaście ewangelicko-luterańskich diakonis (z wrocławskiego domu diakonijnego – *Die evangelisch-lutherische Diakonissenanstalt Bethanien zu Breslau*): siostra przełożona, dwie siostry kucharki, jedna siostra pomywaczka, siostra sali operacyjnej, siostra aptekarka, siostra do łaźni, dwie siostry na nocny dyżur, dwie siostry na zastępstwo, osiem sióstr oddziałowych. Siostry były wspierane w opiece nad mężczyznami przez trzech strażników. W laboratorium, przy aparacie Roentgena i aparacie do zabiegu diatermii pracowało sześć asystentek. W szpitalu wydzielono administracyjnie jednostki wewnętrzne: oddział postępowań leczniczych (*Heilverfah-*

⁴³ *Denkschrift zum 25. jährigen Bestehens des Krankenhauses Höfchenstrasse 112 der Landesversicherungsanstalt Schlesien. 7. Mai 1899 bis 7. Mai 1924*, Herausgegeben vom Vorstand, Breslau 1925, *passim*.

⁴⁴ Niemcy po zjednoczeniu zaczęły w szybkim tempie nadrabiać opóźnienia w stosunku do uprzemysłowionych państw zachodniej Europy. W polityce gospodarczej położono nacisk na rozwój przemysłu ciężkiego, a także opartego na ówczesnych najnowszych technologiach, zwłaszcza przemysł chemiczny i elektrotechniczny. Szerzej zob. F. Lütge, *Deutsche Sozial – und Wirtschaftsgeschichte*, Springen-Verlag Berlin Heidelberg 1966, s. 446.

⁴⁵ *Denkschrift zum 25. jährigen Bestehens...*, *passim*.

⁴⁶ *Ibidem*.

renabteilung), oddział opieki społecznej (*Wohlfartsabteilung*) w budynku numer dwa Krajowego Zakładu, gabinety lekarskie, biuro szpitala, biuro podróży.

Szpital dysponował aparaturą, instrumentami medycznymi i innym wyposażeniem, jakich wymagało się od nowoczesnej na tamte czasy placówki tego rodzaju: dwa aparaty roentgenowskie, stosowaną w zabiegach medycznych lampę kwarcową, aparat do zabiegu diatermii, emanatorium radonowe, salę ćwiczeniową z różnorodnymi przyrządami i aparatami medyczno-mechanicznymi, salę operacyjną z wszelkim instrumentarium medycznym potrzebnym przy operacjach chirurgicznych, ginekologicznych i wzroku, a także kompletne laboratorium z możliwością badań mikrobiologicznych i patologiczno-anatomicznych⁴⁷. Do terapii powietrznej w formie przebywania na otwartej przestrzeni i kąpieli słonecznych (stosowanej standardowo w XIX w. przeciwko gruźlicy) wykorzystywano sześć loggi, do których dotrzeć można było elektryczną windą.

Na parterze budynku szpitala znajdowały się stanowiska lekarskie dla ubezpieczonych wrocławian z chorobami płuc oraz poradnie dla wrocławian z chorobami wenerycznymi. Dla ubezpieczonych spoza Wrocławia, z Dolnego i Górnego Śląska, usytuowano na pierwszym piętrze budynku trzy poczekalnie, gdzie w czasie pobytu diakonisy zapewniały opiekę i posiłek. Udogodnieniem dla chorych był również rozległy ogród otaczający szpital, rozprzestrzeniający się pomiędzy ówczesnymi ulicami Höfchen-, Kronprinzen – i Charlottenstrasse (ul. Tadeusza Zielińskiego, ul. Gwiazdzysta, ul. Krucza).

Pod względem architektury zespół szpitalny utrzymany w stylistyce neogotyckiej, projektu kilku znanych wrocławskich architektów⁴⁸, składał się z czterech budynków. Mieściły się w nich: szpital, umywalnia (pralnia), izolatka, budynek pielęgniarek, budynek laboratorium, apteka, kaplica i prosektorium⁴⁹. Budynek szpitalny miał część środkową i dwa skrzydła. W obu skrzydłach znajdowały się pokoje chorych i pokoje dzienne, jak również przewidziano mieszkanie operatora (*Maschinist*) i gospodarza budynków. W podpiwniczonej środkowej części obok kilku pokoi chorych znajdowały się schody, toalety, łazienki, poczekalnie, oddział z przyrządami i aparaturą medyczno-mechaniczną

⁴⁷ *Ibidem* oraz *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1899*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1900, s. 22.

⁴⁸ Karl Grosser – architekt wrocławski, miejski radca budowlany – zaprojektował pierwszy budynek szpitala (1897-1899) oraz dom pielęgniarek (1901-1902, obecnie ul. Gwiazdzysta 65/67/69). Znany był także z wielu innych projektów we Wrocławiu, np. gmachu domu handlowego i hotelu (1891-1892, obecnie Hotel Monopol przy ul. H. Modrzejewskiej 2); Eduard Blümner – architekt wrocławski, krajowy radca budowlany – zaprojektował gmach główny Krajowego Zakładu Ubezpieczeń (1891-1893) oraz jego rozbudowę (1913-1914, wraz z Eugenem Beckiem, obecna ul. Gwiazdzysta 65-67). Architekt znany był we Wrocławiu także z projektów innych obiektów, np. gmachu Śląskiego Sejmu Krajowego (1893-1898, obecnie siedziba NOT przy ul. J. Piłsudskiego 74); Gottfried Müller zaprojektował rozbudowę szpitala (trzecie piętro gmachu głównego) w 1929 r.

⁴⁹ R. Eysymontt, J. Ilkosz, A. Tomaszewicz, J. Urbanik (red.), *Leksykon architektury Wrocławia*, Via Nova, Wrocław 2011, s. 497.

(*medico-mechanische Abteilung*), sala operacyjna z pomieszczeniami pomocniczymi, gabinet roentgenowski i ciemnia, kuchnia, piwnica z magazynem dla kuchni, instalacją grzewczą i pomieszczeniem na opał.

Dla zakwaterowywania podopiecznych przewidziano dwa duże, przestronne, oddzielone od innych oddziały, z podziałem na część męską i żeńską. Zarówno część męska, jak i żeńska miały z kolei wydzielone stanowiska chirurgiczne, wewnętrzne, do obserwacji, urządzone w sposób następujący: stanowiska chirurgiczne na drugim piętrze z dwudziestoma łózkami dla operowanych, stanowiska wewnętrzne na pierwszym piętrze z dwudziestoma łózkami dla innych chorych, stanowiska dla pacjentów przyjętych na obserwację, na parterze, z ośmioma łózkami. Ponadto na trzecim piętrze środkowej części szpitala znajdował się oddział rezerwowy z czternastoma łózkami.

Laboratorium nie miało piwnicy. Na parterze znajdował się pokój do sekcji zwłok, mała kaplica. Pierwsze piętro składało się z dwóch pomieszczeń laboratorium do badań mikrobiologicznych, chemicznych i bakteriologicznych. Trzeci pokój z wykuszem przeznaczono na aptekę. Na drugim piętrze znajdowało się mieszkanie dla dozorca szpitala, będącego jednocześnie kąpielowym (*Bademeister*)⁵⁰. Łaźnia, częściowo podpiwniczona (w piwnicy znajdowała się instalacja grzewcza), na parterze miała pokoje kąpielowe, pralnię, na pierwszym piętrze suszarnię i prasownię. Budynek pielęgniarek był w całości podpiwniczony. Na parterze miał gabinet lekarski, poczekalnię, gabinet dla lekarza kierującego, gabinet dla czterech lekarzy pomocniczych, dwa gabinety dla urzędników, toaletę. Na piętrze znajdowały się sypialnie i pokoje sióstr, a na poddaszu sypialnia pomocy domowej.

W latach 1901-1902 na sąsiednich działkach przy obecnej ul. Gwiaździstej 65-67-69 powstał budynek pomocniczy, nawiązujący stylistyką do gmachu głównego. Urządzono tam dodatkowe sale chorych, laboratorium i pokoje zakonnic opiekujących się chorymi. Budowę kompleksu zakończono w latach 1913-1914 wzniesieniem budynku administracyjnego⁵¹. Obiekt powstał w miejscu dwóch frontowych kamienic przy ul. Gwiaździstej 65-67. W 1929 r. gmach główny nadbudowano o trzecie piętro i drugie piętro ryzalitu tylnego, a także urządzono dodatkową aseptyczną salę operacyjną⁵².

3.3. Koszty budowy szpitala

Architekt szpitala Karl Grosser oszacował koszty budowy szpitala na kwotę 601 000 RM, koszty wyposażenia obiektu na kwotę 250 000 RM, co daje w sumie

⁵⁰ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1899*, Buchdruckerei J.W. Jungfer, Breslau 1900, s. 24.

⁵¹ Obecnie Szpital Onkologiczny przy ul. Gwiaździstej 65 we Wrocławiu.

⁵² R. Eysymontt, J. Ilkosz, A. Tomaszewicz, J. Urbanik (red.), *op. cit.*, s. 497.

851 000 RM. Po zamknięciu ksiąg rachunkowych okazało się jednak, że rzeczywiste wydatki wyniosły 821 816,94 RM.

W pierwszym roku działalności od maja do końca grudnia 1899 r. koszty utrzymania i administracji szpitala kształtowały się następująco: 1) wynagrodzenia i płace: 6 549,94 RM, 2) wyżywienie chorych i personelu służbowego: 14 462,93 RM, 3) środki lecznicze i artykuły do badań: 1 946,51 RM, 4) czynsz i koszty utrzymania budynku: 2 477,82 RM, 5) utrzymanie czystości: 774,91 RM, 6) ogrzewanie: 4 562,93 RM, 7) oświetlenie: 61,69 RM, 8) amortyzacja: 1 349,52 RM, 9) zaopatrzenie biura: 39,09 RM, 10) duszpasterstwo i pogrzeby: 639,20 RM, 11) inne nieprzewidziane wydatki: 2 346,34 RM. Łącznie wymienione koszty wyniosły 35 210,88 RM. Po uwzględnieniu zwrotów z kas chorych sumy 213,60 RM – 34 997,28 RM. Do tego dochodził czynsz 25 300 RM, czynsz dwóch lekarzy asystentów od października do grudnia 1899 r. 300 RM, koszty wygenerowane przez główny urząd (*Hauptverwaltung*) służące szpitalowi, a dotyczące elektryczności, od maja do grudnia 1899 r. w wysokości 666,67 RM. Podsumowując, całkowita suma kosztów wskazana w sprawozdaniu z rocznej działalności Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska po pierwszym roku funkcjonowania szpitala wynosiła 61 263,95 RM⁵³.

Koszty utrzymania i administracji szpitala, a także statystyki liczby chorych, płci, wieku, wykonywanego zawodu, liczby dni wyżywienia chorych, leczonych chorób i wyników terapii, ujmowano w rocznych sprawozdaniach z działalności Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska. Podobne opracowania dotyczyły również innych placówek zdrowotno-opiekuńczych należących do Zakładu.

4. Wpływy i wydatki Krajowego Zakładu Ubezpieczeń w rocznych sprawozdaniach z działalności instytucji (1891-1937)

4.1. Uwagi wstępne

Roczne sprawozdania w zakresie budżetu Krajowy Zakład Ubezpieczeń Śląska sporządzał na podstawie § 130 ustawy z 22 VI 1889 r. o ubezpieczeniu inwalidzkim i emerytalnym (powtórzony w ustawie z 13 VII 1899 r. o ubezpieczeniu od inwalidztwa)⁵⁴. Przepis zobowiązywał zakłady ubezpieczeniowe do przedstawiania Urzędowi Rzeszy ds. Ubezpieczeń sprawozdania z działalności i wyników finansowych. Urząd

⁵³ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt... 1899*, s. 24 i n.

⁵⁴ „Die Versicherungsanstalten sind verpflichtet, dem Reichs-Versicherungsamt nach näherer Anweisung desselben und in den von ihm vorzuschreibenden Fristen Uebersichten über ihre Geschäfts – und Rechnungsergebnisse einzureichen. Die Art und Form der Rechnungsführung bei den Versicherungsanstalten wird durch das Reichs-Versicherungsamt geregelt. Das Rechnungsjahr ist das Kalenderjahr” – *RGBI*, Jg. 1889, Nr. 13, s. 97-144.

Rzeszy ds. Ubezpieczeń regulować miał charakter i formę rachunków. Rokiem obrachunkowym ustanowiono rok kalendarzowy.

Stan finansów Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska przedstawiano w sprawozdaniu z rocznej działalności w osobnym rozdziale zatytułowanym „*Vermögensanlage der Anstalt*” – do roku 1927, potem pod tytułem „*Rechnungsergebnisse*”. W rozdziale umieszczano informacje finansowe: bilans rachunków (*Rechnungsabschlüsse*), opis obciążeń majątku Zakładu (*Berechnung der Gemeinlast und Sonderlast, der Gemein – und Sondervermögens*), analizę wpływów (*Einnahmen*), analizę wydatków (*Ausgaben*), analizę lokat kapitału (*Vermögensanlagen*), opis stanu aktywów (*Vermögensbestand*), odsetki z inwestycji kapitałowych (*Verzinsung der Kapitalanlagen*), opis finansowego wsparcia budowy mieszkań pracowniczych (*Förderung des Baues von Arbeiterwohnungen*), opis finansowego wsparcia celów służących całej instytucji, niejako celów społecznych (*Förderung gemeinnütziger Zwecke*), w latach 1916-1920 pożyczki dla kas chorych na cotygodniową pomoc wojenną (*Darlehen an Krankenkassen zur Kriegswochenhilfe*), od 1928 r. zobowiązania dotyczące długów (*Schuldverpflichtung*)⁵⁵. Sprawozdania zawierały załączniki z zestawieniami finansowymi dla danego roku rozliczeniowego: I. przegląd wpływów i wydatków, w tym rachunek ogólny i fundusz rezerwowy, II. przegląd stanu majątku – rachunek ogólny, w tym: papiery wartościowe, parcele gruntowe, stan środków w kasie (gotówka), wartość inwentarza (środki trwałe), pożyczki, hipoteki, III. przegląd stanu majątku – fundusz rezerwowy, w tym: papiery wartościowe⁵⁶.

Ramy niniejszej pracy nie pozwalają na całościowe zbadanie budżetu Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska. Autor skupił się na analizie wpływów i wydatków. Są to kluczowe dla budżetu instytucji informacje bilansowe, których prześledzenie pozwoli na ocenę jej dochodowości. Analiza dotyczyć będzie wszystkich zachowanych sprawozdań rocznych z działalności, a zatem od powstania instytucji w 1891 r. do roku 1937. Prześledzenie kategorii składników ujmowanych w zestawieniach wpływów i wydatków oraz zmian w tym zakresie na przestrzeni lat działalności instytucji pozwolą na poznanie źródeł finansowania, kierunków wydatkowania środków oraz opłacalności prowadzonej działalności. Zestawienie wpływów i wydatków z danego roku obrachunkowego w każdym sprawozdaniu rocznym z działalności instytucji przedstawiano w formie tabelarycznej jako załącznik do sprawozdania.

⁵⁵ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr [1899-1937]*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1900 – 1938, wcześniej pod tytułem *Geschäfts-Bericht des Vorstandes der Invaliditäts – und Altersversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr [1891-1898]*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1892-1899.

⁵⁶ *Geschäfts-Bericht des Vorstandes der Invaliditäts – und Altersversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1891*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1892, s. 6-13.

W latach 1891-1895 wartości wszystkich pozycji w bilansie podawano w papierach wartościowych i certyfikatach wartości⁵⁷ (*in Werthpapieren und Werthurkunden*) oraz w gotówce (*in Baar*), co ujmowano w dwóch osobnych kolumnach tabel.

4.2. Główne źródła wpływów i najważniejsze kierunki wydatków

Dane finansowe wskazują, że w pierwszym roku działalności instytucja uzyskała nadwyżkę wpływów nad wydatkami, taki bilans utrzymywał się do 1895 r. Największe źródło wpływów to składki ubezpieczonych (*Erlös für verkaufte Beitragsmarken*), stanowiące odpowiednio: 49,3% w 1891 r.⁵⁸, 53,8% w 1892 r.⁵⁹, 56,7% w 1893 r.⁶⁰, 57,8% w 1894 r.⁶¹, 47,8% w 1895 r.⁶² sumy wpływów. Drugim największym źródłem wpływów były papiery wartościowe, hipoteki i inne lokaty kapitałowe (*Erworbene Werthpapiere, Hypotheken oder sonstige Kapitalanlagen, Grundstücke u.s.w*), stanowiące odpowiednio: 44,9% w 1891 r., 40,0% w 1892 r., 39,7% w 1893 r., 36,6% w 1894 r., 38,5% w 1895 r. sumy wpływów Krajowego Zakładu. Wydatki Krajowego Zakładu w pierwszym roku działalności w największej części dotyczyły nabycia papierów wartościowych, hipotek lub innych lokat kapitałowych i stanowiły w roku 1891 aż 68,3% wszystkich wydatków instytucji. W kolejnych latach nadal głównie wydawano na wskazane powyżej inwestycje i był to udział w całości wydatków odpowiednio: 59,3% w 1892 r., 64,0% w 1893 r., 58,5% w 1894 r., 55,2% w 1895 r. Wydatki na świadczenia emerytalno-rentowe dla ubezpieczonych (*Renten*) w badanym okresie stanowiły natomiast odpowiednio: 8% w 1891 r., 15,3% w 1892 r., 20,2% w 1893 r., 24,9% w 1894 r., 22,4% w 1895 r. wszystkich wydatków Krajowego Zakładu, a zatem nie była to przeważająca część. W każdym z omawianych lat działalności Krajowego Zakładu stan kasy na koniec roku rozliczeniowego (*Gesammt am*

⁵⁷ W obrocie płatniczym na podstawie kryterium „środka płatności” wyróżniamy płatności gotówkowe i bezgotówkowe. Pomiędzy tymi metodami znajdują się certyfikaty wartości, które zamieniają płatność jednoetapową w płatność dwuetapową z (krótkoterminowym) efektem finansowania. Szerzej por. U. Hahn, *Allgemeine Betriebswirtschaftslehre. 3., überarbeitete Auflage*, Wien 1997, s. 359.

⁵⁸ *Geschäfts-Bericht des Vorstandes der Invaliditäts – und Altersversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1891. Übersicht über die Einnahmen und Ausgaben der Versicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1891*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1892, s. 6-8.

⁵⁹ *Geschäfts-Bericht des Vorstandes der Invaliditäts – und Altersversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1892. Ila. Übersicht über die Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1893, s. 4-7.

⁶⁰ *Geschäfts-Bericht des Vorstandes der Invaliditäts – und Altersversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1893. Ila. Übersicht über die Einnahmen und Ausgaben*. Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1894, s. 4-8.

⁶¹ *Geschäfts-Bericht des Vorstandes der Invaliditäts – und Altersversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1894, Ila. Übersicht über die Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1895, s. 4-8.

⁶² *Geschäfts-Bericht des Vorstandes der Invaliditäts – und Altersversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1895. Ila. Übersicht über die Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1896, s. 4-8.

Schlüsse des Rechnungsjahres) był dodatni. W kolejnych latach zmieniał się sposób ujmowania pozycji bilansowych w księgach rachunkowych, pomijano niektóre pozycje oraz uwzględniano nowe źródła wpływów i wydatków. Zmieniano się również nazwy poszczególnych składników bilansu. Warto zwrócić uwagę na zmiany w nazewnictwie składek ubezpieczeniowych. Do 1895 r. określano je dochodami z dowodów opłaconych składek (*Erlös für verkaufte Beitragsmarken*). Potem używano określenia „świadczenia z tytułu składek” (*Beitragsleistungen*). W latach 1900-1937 wpisywano w księgach „składki” (*Beiträge*). Zmieniano też nazwę świadczeń emerytalno-rentowych, w latach 1891-1911 uwzględnianych w księgach jako „renty” (*Renten*), w latach 1912-1937 – „świadczenia rentowe” (*Rentenleistungen*).

W latach 1896-1899 znacząco wzrósł udział składek ubezpieczeniowych w sumie wpływów instytucji, składki stanowiły główne źródło wpływów Zakładu w tym okresie. W roku 1896 było to 85,1%⁶³, w 1897 r. 65%⁶⁴, w 1898 r. 86,8%⁶⁵, a w 1899 r. 80%⁶⁶. Wydatki dotyczyły w roku 1896 w największym stopniu kosztów inwestycji kapitałowych (*Kosten der Erwerbung von Kapitalanlagen*) – 51,9%; 31,1% środków wydano na świadczenia rentowe. W 1897 r. 50,7% środków wydawano tak jak w roku poprzednim na inwestycje kapitałowe, natomiast świadczenia rentowe to tylko 26,1% wydatków. W kolejnym roku najwięcej wydawano na świadczenia rentowe, bo 38,2% środków, na drugim miejscu znajdowały się inwestycje kapitałowe – 31,2%. W 1899 r. ponownie głównym kierunkiem wydatków Krajowego Zakładu były inwestycje kapitałowe, na poziomie 42,1%, renty to udział 36,9% w wydatkach. Sprawozdania z działalności Krajowego Zakładu w omawianym okresie wskazują, że suma wpływów i wydatków instytucji równoważyła się.

Największy udział w sumie wpływów Krajowego Zakładu w 1900 r. miały składki – 78,8%, natomiast wydano najwięcej na lokaty kapitałowe – 44,8%, na renty przeznaczono 30,7% środków⁶⁷. W roku 1901 wpłynęło do kasy Zakładu ponad 10 mln RM z tytułu składek, co stanowiło 73% wszystkich wpływów instytucji. Wydano w tym roku ponad 6,5 mln RM na inwestycje kapitałowe (47,2% wszystkich wydatków), a na

⁶³ *Geschefts-Bericht des Vorstandes der Invaliditäts – und Altersversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1896, II. Übersicht über die Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1897, s. 4-6.

⁶⁴ *Geschefts-Bericht des Vorstandes der Invaliditäts – und Altersversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1897, II. Übersicht über die Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1898, s. 4-6.

⁶⁵ *Geschefts-Bericht des Vorstandes der Invaliditäts – und Altersversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1898, II. Übersicht über die Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1899, s. 4-6.

⁶⁶ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1899, II. Übersicht über die Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1900, s. 4-6.

⁶⁷ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1900, II. Übersicht über die Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1901, s. 4-9.

renty ponad 4 mln RM (31,7% wszystkich wydatków)⁶⁸. W 1902 r. największe źródło wpływów instytucji to nadal składki – 67,9%. Najwięcej wydatków pochłonęły ponownie inwestycje kapitałowe (45%), natomiast 32,9% wydatków to renty⁶⁹. W kolejnym roku udział składek w sumie wpływów utrzymywał się na poziomie zbliżonym, do tego z kilku poprzednich lat – 72,3%. Wydatki na lokaty kapitałowe natomiast zrównały się z wydatkami na renty: było to odpowiednio 38,9% i 38,3%⁷⁰. W roku 1904 udział wpływów ze składek w budżecie kształtował się na podobnym poziomie jak w roku poprzednim – 73,47%. Po raz pierwszy od początku działalności Krajowego Zakładu wydatki w największym stopniu obejmowały renty (41%). Na lokaty kapitałowe wydano 34,3% środków⁷¹. W 1905 r. nadal najwięcej wpływów otrzymywano ze składek (71%). Renty ponownie były głównym kierunkiem wydatków – prawie 7 mln RM, co stanowiło 40,6%⁷². Inwestycje kapitałowe nadal miały jednak znaczny udział w wydatkach towarzystwa ubezpieczeniowego – w roku 1905 na poziomie 31%. W 1906 r. wpłynęło do Krajowego Zakładu prawie 12,5 mln RM z tytułu składek ubezpieczeniowych (68,3%), a wydano 7 mln RM na renty (38,9% wszystkich wydatków). Lokaty kapitałowe to 34,4% udziału w wydatkach we wskazanym roku działalności Zakładu⁷³. W 1907 r. 70% wpływów Krajowego Zakładu to składki ubezpieczeniowe. Najwięcej środków, bo 38,8%, wydano na renty. Niewiele mniej, bo 32,8% środków, zainwestowano w lokaty kapitałowe⁷⁴. Kolejny rok dał 69,3% wpływów ze składek, a wydano 37,6% na renty i 32,1% na lokaty kapitałowe⁷⁵. W 1909 r. najwięcej wpływów (67,8%) pochodziło nadal ze składek, a najwięcej wydatków pochłaniały renty (36,8%). Na drugim miejscu niezmiennie od 1904 r. wydatki dotyczyły lokat kapitałowych (31,1%)⁷⁶. W kolejnych latach poziom wpływów z głównego źródła – składek ubezpieczeniowych i wydatków – na renty oraz lokaty kapitałowe kształtował się następująco: w 1910 r.

⁶⁸ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1901. Tabelle XIV. Einnahme und Ausgabe*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1902, s. 60-62.

⁶⁹ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1902. Tabelle XIV. Einnahme und Ausgabe*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1903, s. 60-61.

⁷⁰ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1903, Tabelle XI. Einnahme und Ausgabe*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1904, s. 50-51.

⁷¹ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1904. Tabelle XII. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1905, s. 56-57.

⁷² *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1905. Tabelle XII. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1906 s. 27*-28*.

⁷³ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1906. Tabelle XII. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1907, s. 34*-35*.

⁷⁴ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1907. Tabelle XIV. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1908, s. 34*-35*.

⁷⁵ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1908. Tabelle XIV. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1909, s. 34*35*.

⁷⁶ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1909. Tabelle XIV. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1910, s. 34*35*.

wpływy ze składek ubezpieczeniowych to 67,5%, wydatki – 36,1% na świadczenia emerytalno-rentowe, 30,1% na lokaty kapitałowe⁷⁷, w 1911 r. wpływy ze składek ubezpieczeniowych to 61,8%, wydatki – 37,7% na lokaty kapitałowe, 32,3% na świadczenia rentowe⁷⁸. W 1912 r. 66,9% wpływów pochodziło ze składek ubezpieczeniowych, najwięcej wydano na lokaty kapitałowe – 42,7%, renty pochłonęły 28,2% rocznego budżetu Krajowego Zakładu⁷⁹. Rok 1913 r. dał wpływy ze składek ubezpieczeniowych na poziomie 65,3%, wydatki to głównie inwestycje w lokaty kapitałowe – 49,7%, następnie renty – 27,8%⁸⁰.

W kolejnych latach na skutek zawirowań wojennych znacznie spadł poziom wpływów ze składek ubezpieczeniowych i udział wydatków na renty. Nadal jednak były to ważniejsze pozycje bilansowe w rocznych sprawozdaniach finansowych Zakładu. W 1914 r. 45,2% wpływów pochodziło ze składek, wydano aż 63,7% środków na lokaty kapitałowe, a 21,8% na renty⁸¹. W 1915 r. wpływy ze składek Krajowego Zakładu to 28,3% ich rocznej sumy, wydatki na lokaty kapitałowe – 42,3% wszystkich środków, renty – 17%⁸². Rok 1916 dał wpływy ze składek na poziomie jedynie 19,6%, natomiast aż 67,4% wpływów na kwotę ponad 55 mln RM wpisano w rubryce „pobieranie” (*Einhebungen*). Pozycja ta po raz pierwszy została ujęta w sprawozdaniu z działalności Krajowego Zakładu w roku 1912, jednak do roku 1916 nie wpisywano do niej żadnej wartości. Wydatki w tym roku w 36,1% dotyczyły lokat kapitałowych, renty to 13,8%⁸³. W 1917 r. pobór to znów największe źródło wpływów instytucji – 48%, składki ubezpieczeniowe dawały wpływy na poziomie 30,8%. Wydatki na lokaty kapitałowe to 51,5%, a na renty – 21,4%⁸⁴. W kolejnym roku działalności Krajowego Zakładu wpływy z tytułu poboru dotyczyły 34,6% sumy wpływów, drugim największym źródłem wpływów były składki – 23,9%. Wydatki dotyczyły w 38,8% lokat kapitałowych, ale na drugim miejscu co do udziału w sumie wydatków znalazła się pozycja pobór na poziomie 25,8%.

⁷⁷ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1910. Tabelle XIV. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1911, s. 36*-37*.

⁷⁸ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1911. Tabelle XIV. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1912, s. 36*-37*.

⁷⁹ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1912. Tabelle XIV. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1913, s. 38*-39*.

⁸⁰ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Jahr 1913. Tabelle XIV. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1914, s. 40*-41*.

⁸¹ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1914. Tabelle XIV. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1915, s. 40*-41*.

⁸² *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1915. Tabelle XIV. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1916, s. 40*-41*.

⁸³ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1916. Tabelle XIV. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1917, s. 18*-19*.

⁸⁴ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1917. Tabelle XIV. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1918, s. 18*-19*.

Wydatki na renty to tylko 16,2% ich sumy dla Zakładu⁸⁵. W 1919 r. wpływy ze składek stanowiły 27,5% ich sumy, najwięcej środków ponownie pochodziło z poboru – 51,1%. W kwestii wydatków – 40,1% środków przeznaczono na pobór, 36,5% na renty⁸⁶.

Dwa lata po I wojnie światowej, w 1920 r. w dobie recesji w Republice Weimarskiej i towarzyszącej jej hiperinflacji⁸⁷ wpływy ze składek ubezpieczeniowych odnotowano na kwotę prawie dwukrotnie wyższą niż w roku poprzednim (1920 r. – 47 509 079,4 RM, 1919 r. – 25 245 747,66 RM). W sprawozdaniu z działalności Krajowego Zakładu z tego roku w wielu pozycjach bilansowych wpisano zamiast kwoty znaki zapytania, stąd nie ma możliwości jednoznacznego wskazania struktury wpływów i wydatków instytucji. Brakuje informacji o wysokości wydatków na renty. Przedstawione dane wskazują najwyższą kwotę wydatkowanych środków na postępowania lecznicze (*Heilverfahren*). Znacząca kwota dotyczyła też kosztów administracji (*Allgemeine Verwaltung*). Informacje te zapewne nie odzwierciedlają rzeczywistego rozkładu środków w rocznym bilansie towarzystwa ubezpieczeniowego ze względu na istotne braki informacji w sprawozdaniu⁸⁸. Rok 1921 dał aż 85,4% wpływów ze składek ubezpieczeniowych, co prawda inwestycje kapitałowe to drugie źródło wpływów, ale już tylko na nieznacznym poziomie 5%. Najwięcej wydatków pochłonęły renty – 58,9%, potem pobieranie (*Einhebungen*) – 26,5%⁸⁹. W 1922 r. wpływy ze składek osiągnęły zawrotną kwotę 917 513 178,85 RM. Dla porównania w roku poprzednim było to 164 283 026,83 RM, w 1920 r. 47 509 079,4 RM, a w 1919 r. 25 245 747,66 RM. Przedstawione wartości obrazują skalę hiperinflacji, z którą borykały się Niemcy na początku lat 20. XX w. Bilans nie jest sporządzony w sposób kompletny, brakuje informacji o sumie wpływów i wydatków. Po stronie wydatków w pozycji renty wpisano zerowe wydatki. Największa wartość wydatków widnieje w tym układzie w pozycji postępowanie lecznicze⁹⁰. Informacja o wynikach finansowych Krajowego Zakładu za rok 1923 zachowała się w Sprawozdaniu zarządu Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska z działalności i wyników

⁸⁵ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1918. Tabelle XIV. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1919, s. 18*-19*.

⁸⁶ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1919. Tabelle XIV. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1920, s. 18*-19*.

⁸⁷ Hiperinflacja wybuchła w Niemczech w 1920 r., a skończyła się jesienią 1923 r. wraz z reformą walutową i kilkoma innymi istotnymi zmianami w niemieckiej polityce gospodarczej. W latach 1924-1929 w całej Europie nastąpił w miarę stabilny okres wzrostu gospodarczego bez hiperinflacji, aż do października 1929 r., kiedy miał miejsce krach w Nowym Jorku. Problemy szybko przeniosły się do Europy, gdzie bankructwo austriackiego *Creditanstalt* w 1931 r. rozpoczęło potężny kryzys finansowy. Nastąpiła bardzo głęboka recesja. W 1932 r. deflacja w Niemczech była ponad 10-procentowa.

⁸⁸ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1920. Tabelle XIV. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1921, s. 18*-19*.

⁸⁹ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1921. Tabelle XIV. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1922, s. 18*-19*.

⁹⁰ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1922. Tabelle XIV. Einnahmen und Ausgaben*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1923, s. 14*-15*.

księgowych za rok obrotowy 1923 i nie zawiera tabelarycznego opracowania budżetu instytucji, jak w przypadku badanych sprawozdań z innych lat. Dokument wskazuje, że Krajowy Zakład utrzymał równowagę dochodów i wydatków tylko w pierwszych miesiącach roku sprawozdawczego. Niedobór środków, jaki wystąpił w drugim kwartale 1923 r., spowodował konieczność zaciągania większych kredytów w instytucjach bankowych. W lipcu i sierpniu – miesiącach o najniższych wpływach – stało się to trudniejsze, ponieważ instytucje bankowe, z powodu własnego niedoboru środków, spowodowanego krachem finansowym, nie rzadko nie zapewniały środków w niezbędnej wysokości, wnioskowanej przez Krajowy Zakład. Ponadto, z różnych powodów, w tym w wyniku rosnącej liczby osób bezrobotnych i pracy krótkoterminowej w miarę upływu roku sprawozdawczego dochód pozostawał nieadekwatny do potrzeb realizacji zadań instytucji do listopada 1923 r.⁹¹ Braki w danych finansowych instytucji i ograniczona forma ich opracowania na początku lat 20. XX w. wynikały nie tylko z kryzysu finansowego w Niemczech, ale też z perturbacji organizacyjnych związanych z podziałem prowincji śląskiej i jej majątku między Polskę i Niemcy po odzyskaniu przez Rzeczpospolitą niepodległości. W związku z wykonaniem traktatu wersalskiego w 1920 r. oraz wynikami plebiscytu górnośląskiego w 1922 r. Niemcy oddały Polsce znaczne terytoria prowincji śląskiej. Te okoliczności, a także realizacja postanowień konwencji genewskiej z 1922 r. (w latach 1923-1925), doprowadziły do utraty tysięcy mieszkańców na rzecz Polski⁹². Kwestia podziału Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska na dwie jednostki była jedną z bardziej problematycznych. Zdania na ten temat nawet w samym Krajowym Zakładzie były dość podzielone. Sprawa trafiła do ministerstwa opieki społecznej w Berlinie. Dopiero na IV sejmie dolnośląskim podjęto uchwałę o podziale urzędu, co jednak nigdy nie zostało zrealizowane⁹³.

Właściwy bilans finansowy Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska z roku 1924 znajdował się w sprawozdaniu z działalności instytucji z 1925 r. W sprawozdaniu z 1924 r. zamieszczono wstępny bilans⁹⁴. Zarówno wstępny, jak i właściwy bilans zawierały nie tylko rzeczywiste kwoty wpływów i wydatków (określone jako *Isteinnahmen* oraz *Istausgaben*), ale też zestawienie wpływów i wydatków szacowanych na podstawie planu budżetowego (*Solleinnahmen nach dem Voranschlag für 1924* i *Sollausgaben nach dem Voranschlag für 1924*). Według zaprezentowanych danych w ostatecznym budżecie z 1924 r. większość wpływów Krajowego Zakładu pochodziło ze składek ubezpieczenio-

⁹¹ *Bericht des Vorstandes über die Geschäfts – und Rechnungsergebnisse für das Geschäftsjahr 1923. Übersicht vom Vorstande der Landesversicherungsanstalt*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1924, s. 31-33.

⁹² T. Kruszewski, *Krajowy Zakład Ubezpieczeń Śląska...*, s. 96.

⁹³ *Ibidem*, s. 94-98.

⁹⁴ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1924, Anlage 15. Tabelle XIV. Vorläufiger Rechnungsabschluss für 1924*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1925, s. 66-68.

wych (95% sumy wpływów, tj. 20 119 818,03 RM), a wydano największą sumę na renty (77,3% sumy wydatków, tj. 14 010 516,71 RM). Zarówno w przypadku wpływów ze składek ubezpieczeniowych, jak i wydatków na renty plan budżetowy zakładał niższe kwoty niż rzeczywiście wyliczone w ostatecznym budżecie (składki – 17 630 000 RM, świadczenia emerytalno-rentowe – 11 668 000 RM). Plan budżetu zakładał ponadto zbilansowanie sumy wpływów z całego roku taką samą kwotą wydatków (19 465 000 RM), jednak rzeczywiste sumy odbiegały od założonych prognoz. Wpływy przewyższyły plan i wyniosły 21 234 399,5 RM. Wydatki okazały się niższe – 18 123 528,17 RM⁹⁵ – i nie równoważyły się z wpływami. Pozostała zatem nadwyżka wpływów w budżecie instytucji. Sprawozdanie Krajowego Zakładu z kolejnego roku również zestawiało plan budżetowy z rzeczywistym jego wykonaniem. Plan zakładał taką samą sumę wpływów i wydatków na koniec roku obrachunkowego (20 837 000 RM). Rzeczywiste kwoty w tych pozycjach budżetowych różniły się natomiast od planu. Wpłynęło do Zakładu więcej środków – 32 790 152,4 RM, oraz wydano więcej – w sumie 26 751 304,49 RM⁹⁶. W 1925 r. wpływy pochodziły głównie ze składek ubezpieczeniowych (87,3% w wysokości 28 635 098,22 RM). Najwięcej wydano na świadczenia rentowe (75,4% w wysokości 28 635 098,22 RM). Plan budżetu zakładał analogiczne, główne źródła wpływów i wydatków instytucji. Oszacowano wpływy ze składek na kwotę 19 710 800 RM, a wydatki na świadczenia rentowe na kwotę 20 165 941,31 RM. Sprawozdanie z działalności Krajowego Zakładu z 1926 r. jako trzecie i ostatnie zawierało zestawienie planu budżetu instytucji z rzeczywistym jego wykonaniem. Faktyczna suma wpływów instytucji wyniosła 44 345 412,18 RM. Szacunki na ten rok ustalono na kwotę 36 673 400 RM. Wydano w sumie 47 833 009,69 RM. Plan budżetu zakładał wydatki w wysokości analogicznej jak wpływy. Z danych wynika, że nie doszacowano ani wysokości wpływów, ani wydatków, obie rzeczywiste wartości były wyższe niż zakładane⁹⁷.

Pojawia się pytanie o powód prezentacji w sprawozdaniach z działalności Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska z lat 1924-1926 dodatkowych danych w postaci planów budżetu. Większość sprawozdań, będących przedmiotem niniejszej analizy, milczy bowiem na temat planów budżetu. Zdaniem autora zagadnienia dotyczące procedury uchwalania planów budżetowych i analiza porównawcza ich realizacji winny stanowić temat odrębnej pracy badawczej. Ramy niniejszej pracy nie pozwalają na poruszenie tego zagadnienia. Wydaje się jednak, że brak odniesienia w większości rocznych spr-

⁹⁵ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1925, Anlage 15. Tabelle XIV. A. Rechnungsabschluss für 1924*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1926, s. 25*-26*.

⁹⁶ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1925, Anlage 15. Tabelle XIV. B. Rechnungsabschluss für 1925*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1926, s. 27*-28*.

⁹⁷ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1926. Anlage 15. Tabelle XIV. Rechnungsabschluss für 1926*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1927, s. 29*-30*.

wozdań z działalności Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska zrealizowanego budżetu do planów budżetowych może wynikać z charakteru samych sprawozdań. Sprawozdanie z działalności instytucji pełni funkcję informacyjną, przedstawia stan faktyczny dotyczący wykonania zadań. Raczej nie ma tu miejsca na analizy szersze, porównawcze. Ustawa z 22 VI 1889 r. o ubezpieczeniu inwalidzkim i emerytalnym (potem ustawa z 13 VII 1899 o ubezpieczeniu od inwalidztwa) milczała na temat obowiązku sporządzania planów budżetowych przez zakłady.

Odnosnie do analizy udziałów głównych źródeł wpływów i kierunków wydatków Krajowego Zakładu w ogólnym bilansie instytucji, w 1927 r. najwięcej (73,1%) wpływów dotyczyło nadal składek ubezpieczeniowych, a najwięcej wydatków (50,2%) ponoszono nadal na renty⁹⁸. Kolejny rok dał wpływy ze składek ubezpieczeniowych na podobnym poziomie jak w roku poprzedzającym – 73,2%. Wydatki na renty to 45,7%, lokaty kapitałowe na drugim miejscu to 28,3% wydatków⁹⁹. W 1929 r. 69,5% wpływów Krajowego Zakładu pochodziło ze składek, a wydano 49,1% środków na renty. Inwestycje kapitałowe nadal znajdowały się na drugim miejscu pod względem wydatków – 24,36%¹⁰⁰. Rok 1930 to 66,2% wpływów ze składek i 60,8% wydatków na renty¹⁰¹. W 1931 r. wpływy ze składek stanowiły 66,5% ich sumy, a wydatki w 78,6% zostały przeznaczone na renty¹⁰². W 1932 r. ze składek pochodziło 59,3% wpływów, a najwięcej środków wydano ponownie na renty – 73,3%¹⁰³. W kolejnym roku 69,8% wpływów to składki. Wydatki w 70,9% dotyczyły rent¹⁰⁴. W 1934 r. składki stanowiły 69,8% wpływów Krajowego Zakładu. Wydatki instytucji pochłonęły w 49,5% renty¹⁰⁵. W następnym roku 73,9 % wpływów pochodziło ze składek ubezpieczeniowych, na renty wydano 55,6% całego budżetu¹⁰⁶. W 1936 r. wpływy ze składek ubezpieczeniowych to 69,1% budżetu, wydatki na świadczenia rento-

⁹⁸ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1927. Anlage 15. Tabelle XIV. Rechnungsabschluss für 1927*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1928, s. 25*-26*.

⁹⁹ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1928*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1929, s. 66-67.

¹⁰⁰ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1929*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1930, s. 69-70.

¹⁰¹ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1930*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1931, s. 49-50.

¹⁰² *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1931*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1932, s. 45-46.

¹⁰³ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1932*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1933, s. 43-44.

¹⁰⁴ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1933*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1934, s. 46-47.

¹⁰⁵ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1934*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1935, s. 30-31.

¹⁰⁶ *Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1935*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1936, s. 31-32.

we stanowiły 47,5% sumy wydatków¹⁰⁷. Ostatnie zachowane sprawozdanie z działalności Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska wskazuje, że wpływy nadal w większości pochodziły ze składek ubezpieczeniowych i stanowiły 71,5% całego budżetu instytucji, natomiast wydatki w największym stopniu (44,4%) ponownie dotyczyły rent; 22,9% wydatków to lokaty kapitałowe¹⁰⁸.

*

Z analizy rocznych sprawozdań finansowych Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska w zakresie wpływów i wydatków wynika, że na przestrzeni lat działalności utrzymywał się w przeważającym stopniu ze składek ubezpieczeniowych, co też nie zaskakuje ze względu na charakter jego działalności jako towarzystwa ubezpieczeniowego. Wydatki Krajowego Zakładu dotyczyły głównie świadczeń rentowych i lokat kapitałowych. Istotne były koszty postępowań leczniczych, w związku z oferowaną przez instytucję opieką medyczną i szpitalną. Nie bez znaczenia pozostawały też koszty administracji.

Warto wskazać, na podstawie dostępnych rocznych sprawozdań z działalności, że wpływy i wydatki Krajowego Zakładu na przestrzeni lat 1891-1921 miały tendencję wzrostową. Lata 1891-1920 można uznać za okres względnie stabilnego rozwoju Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska, nawet mimo zawirowań wojennym okresem I wojny światowej oraz widma kryzysu gospodarczego i inflacji. W 1921 r. wpływy instytucji ubezpieczeniowej osiągnęły poziom 192 316 104,43 RM. Były to największe roczne wpływy (zbilansowane taką samą kwotą wydatków) na przestrzeni lat działalności Krajowego Zakładu. Ogromna suma wynikała jednak z warunków gospodarczych w Niemczech związanych z hiperinflacją, do czego autorka nawiązała powyżej.

W trudnym okresie kryzysu finansowego, a także zmian terytorialnych i organizacyjnych w związku z kształtowaniem się granic Polski (oddanie Polsce szeregu gmin, województwa śląskiego i migracji ludności w tym obszarze, podział Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska na Dolnośląski i Górnośląski), w latach 20. widoczne były problemy z kompletnym sporządzaniem bilansów instytucji (braki danych cząstkowych, brak podsumowań). W latach 1927-1929 sprawozdania z działalności Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska¹⁰⁹ wskazują, że roczne sumy wpływów i wydatków rosły. Następnie przez trzy lata kwoty malały, by już potem do 1937 r. podlegać wahaniom. Lata 20. i 30. XX w.

¹⁰⁷ *Verwaltungsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1936*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1937, s. 31-32.

¹⁰⁸ *Verwaltungsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1937*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1938, s. 31-32.

¹⁰⁹ Do faktycznego podziału urzędu między prowincję dolnośląską i górnośląską nigdy nie doszło, mimo formalnych decyzji w tym zakresie na IV landtagu dolnośląskim. Sprawozdania z działalności instytucji tytułowano do 1937 r. „dla Śląska”.

to okres niestabilnego funkcjonowania dla Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska, mimo prezentacji zbilansowanych rachunków wpływów i wydatków w rocznych sprawozdaniach z działalności. W żadnym kompletnym (pod względem prezentowanych danych) bilansie Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska z lat 1891-1937 nie wykazano zadłużenia na koniec roku obrachunkowego. Przez pierwsze kilka lat działalności (do 1895 r.) instytucja zarejestrowała dodatni bilans (wpływy na poziomie wyższym niż wydatki). W pozostałych latach w każdym kompletnie wypełnionym bilansie rocznym wpływy były równe wydatkom. Zatem zdaniem autorki wydaje się, że sposób zarządzania finansami Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska gwarantował raczej optymalne wykorzystanie dostępnych funduszy, również w zmieniających się i nierzadko niesprzyjających warunkach społeczno-gospodarczych i politycznych Niemiec początków XX w. Odpowiedni zarząd budżetem pozwolił na rozwój instytucji pod wieloma aspektami, w szczególności poprzez poszerzenie i unowocześnienie oferty opieki dla ubezpieczonych, budowę nowoczesnego szpitala z szerokim zakresem specjalistycznych terapii leczniczych. Krajowy Zakład Ubezpieczeń Śląska w aspekcie organizacyjnym i finansowym w opinii autorki można uznać za przykład instytucji sprawnie działającej w systemie ubezpieczeniowej opieki społecznej, w dobie kształtowania się pierwszego na świecie, pruskiego państwa socjalnego w XIX i pierwszej połowie XX w.

5. Podsumowanie

Krajowy Zakład Ubezpieczeń Śląska stanowi emanację fundamentalnych reform społecznych ery kanclerza II Rzeszy Otto von Bismarcka. Instytucja jest wyrazem kształtującej się w tej epoce ubezpieczeniowej tradycji prawnej opieki społecznej. Bez wątplenia wpisuje się w duch niemieckiej idei *Sozialversicherung*. Krajowy Zakład Ubezpieczeń Śląska stanowi przykład na powstawanie się w latach 80. i 90. XIX w. w Niemczech instytucjonalnej formy towarzystw ubezpieczeniowych, będących w dużej mierze podmiotami niezależnymi od państwa. Utworzony został jako publiczno-prawny zakład ubezpieczeń z elementami korporacyjnego samorządu. Zarząd instytucji składał się z przedstawicieli pracodawców i pracowników, ale poddany został ścisłemu nadzorowi państwa. Taki związek między państwem a pararządowymi instytucjami określić można jako kontrolowaną autonomię¹¹⁰. Względna niezależność instytucji nie utrzymała się do końca jej działalności, gdyż towarzystwo zostało wchłonięte przez władze prowincjonalne do systemu samorządowej opieki społecznej.

¹¹⁰ H. Anheier, W. Seibel, *Defining the Nonprofit Sector: Germany*, The Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project, The John Hopkins University, Working Paper, nr 6, Baltimore 1993, s. 6.

W opinii autora Krajowy Zakład Ubezpieczeń Śląska zaznaczył się w historii pierwszego na świecie państwa socjalnego oraz w historii śląskiej organizacji opieki społecznej w XIX i pierwszej połowie XX w. jako dynamicznie rozwijająca się placówka ubezpieczeniowa. Świadczy o tym wyłaniający się z rocznych sprawozdań z działalności instytucji obraz względnie stabilnego zarządzania finansami, również w obliczu zmieniających się, nierzadko trudnych uwarunkowań społeczno-gospodarczych i politycznych Niemiec i Śląska. Przemawia za tą oceną także budowa i funkcjonowanie nowoczesnego szpitala Krajowego Zakładu we Wrocławiu. Krajowy Zakład Ubezpieczeń Śląska stanowił bez wątpienia ważną instytucję ubezpieczeniową na mapie śląskiego systemu opieki społecznej w XIX i pierwszej połowie XX wieku, Śląsk natomiast stanowi region, w którym wyraźnie zaznaczyła się ewolucja prawa pomocy społecznej od prawa ubogich (*Fürsorge*) po nowoczesną ubezpieczeniową opiekę społeczną, kształtującą się w czasach kanclerza Ottona von Bismarcka (*Sozialversicherung*).

Bibliografia

A. Źródła

Śląski edykt Fryderyka II

Edict, wegen Ausrottung der Bettler und andern liederlichen Gesindel in Schlesien und der Grafschaft Glatz, [w:] Sammlung aller in dem souverainen Herzogtum Schlesien und dessen incorporirten Grafschaft Glatz in Finanz-Justitz-Criminal-Geistlichen-Consistorial-Sachen publicirten und ergangenen Ordnungen, Edicten, Mandaten, Rescripten welche von der Zeit der glorwürdigsten Regierung Friedrichs Königen in Preussen als souverainen obersten Herzogs von Schlesien herausgekommen sind. Vom 9. Jan. 1745 bis zu Ende 1747, Breslau [b.r.w.], s. 540-552.

Ustawa pomocy ubogim parlamentu Anglii

The 1601 Act for the Relief of the Poor, <http://www.workhouses.org.uk/poorlaws/1601intro.shtml> [dostęp: 22.01.2021].

Gesetzsammlung für die Königlichen Preußischen Staaten [od 1907 r. Preußische Gesetzsammlung]

PGS, Jg. 1843, s. 7 i 8, *Gesetz über die Aufnahme neu anziehender Personen. Vom 31. Dezember 1842.*

PGS, Jg. 1843, s. 19 i n., *Gesetz über die Bestrafung der Landstreicher, Bettler und Arbeitsscheune. Vom 6. Januar 1843.*

PGS, Jg. 1855, s. 311 i n., *Gesetz zur Ergänzung der Gesetze vom 31. Dezember 1842 über die Verpflichtung zur Armenpflege und die Aufnahme neu anziehender Personen. Vom 21. Mai 1855.*

PGS, Jg. 1864, s. 573, *Verordnung über die Einrichtung und Verwaltung des Landarmen – und Korrigendenwesens in dem Herzogtums Schlesien und der Grafschaft Glatz. Vom 15. September 1864.*

PGS, Jg. 1871, s. 130, *Gesetz vom 8. März 1871, betreffend die Ausführung des Bundesgesetzes über den Unterstützungswohnsitz.*

PGS, Jg. 1871, s. 345, *Verordnung über die Einrichtung und Verwaltung des Landarmen – und Korrigendenwesens in dem Herzogthum Schlesien und der Grafschaft Glatz. Vom 16. August 1871.*

PGS, Jg. 1875, s. 335-366, *Provinzialordnung für die Provinzen Preußen, Brandenburg, Pommern, Schlesien und Sachsen vom 29. Juni 1875.*

PGS Jg. 1881.03.29. No. 11, s. 176, *Gesetz, betreffend die Abänderung von Bestimmungen der Provinzialordnung für die Provinzen Preußen, Brandenburg, Pommern, Schlesien und Sachsen vom 29. Juni 1875 und die Ergänzung derselben. Vom 22. März 1881* oraz s. 233, *Bekanntmachung, betreffend die Redaktion der Provinzialordnung [...]. Vom 22. März 1881.*

PGS, Jg. 1919, s. 83, *Verordnung betreffend die Errichtung von Hauptfürsorgestelle der Kriegsbeschädigte – und Kriegshinterbliebenfürsorge. Vom 20. März 1919.*

PGS, Jg. 1919, s. 137. *Beschluss der Preussischen Staatsregierung, betreffend die Zuständigkeit des Ministeriums für Volkswohlfahrt. Vom 7. November 1919.*

Preußisches Gesetzblatt

Preußische Gewerbeordnung vom 17. Januar 1845.

Bundesgesetzblatt

Bundesgesetzblatt, Jg. 1870, s. 360, *Bundesgesetz über den Unterstützungswohnsitz vom 6. Juni 1870.*

Reichsgesetzblatt, Teil I

RGB I, Jg. 1889, Nr. 13, s. 97-144, *Gesetz, betreffend die Invaliditäts – und Altersversicherung vom 22. Juni 1889.*

RGB I, Jg. 1899, Nr. 33, s. 393-462, *Invalidenversicherungsgesetz vom 13. Juli 1899, oraz s. 463, Bekanntmachung des Tertes des Invalidenversicherungsgesetz vom 13. Juli 1899. Vom 19 Juli 1899.*

RGB I, Jg. 1919, s. 187, *Verordnung über die soziale Kriegsbeschädigte – und Kriegshinterbliebenfürsorge vom 8. Februar 1919.*

RGB I, Jg. 1927, s. 187, *Gesetz über Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung vom 16. Juli 1927.*

Protokoly obrad śląskiego sejmiku prowincjonalnego

XIII L, [Drucksache] Nr. 13 z 12 XII 1858 r., *Regulativ über die Einrichtung des Land-Armen-Wesen in der Provinz Schlesien.*

Verhandlungen des XL. Provinziallandtages der Provinz Schlesien vom 4. Bis einschliesslich 7. Februar 1900, Breslau [1900], Drucksache nr 8, Vorlagedes Provinzialausschusses, betreffend die Errichtung von drei neuen Oberbeamtenstellen und deren Benutzung z 3 II 1900 r. Uchwała w Drucksache nr 20 z 6 II 1900 r.

LVIII L., Drucksache Nr. 63 z 3 III 1920 r., *Vorlage des Provinzial-Ausschusses, betreffend die Errichtung einer Hauptfürsorgestelle für Kriegsbeschädigte und Kriegshinterbliebene der Provinz Schlesien.*

Sprawozdania z działalności Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska

- Geschäfts-Bericht des Vorstandes der Invaliditäts – und Altersversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1891*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1892.
- Geschäfts-Bericht des Vorstandes der Invaliditäts – und Altersversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1892*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1893.
- Geschäfts-Bericht des Vorstandes der Invaliditäts – und Altersversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1893*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1894.
- Geschäfts-Bericht des Vorstandes der Invaliditäts – und Altersversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1894*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1895.
- Geschäfts-Bericht des Vorstandes der Invaliditäts – und Altersversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1895*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1896.
- Gescheftsberich-Bericht des Vorstandes der Invaliditäts – und Altersversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1896*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1897.
- Gescheftsberich-Bericht des Vorstandes der Invaliditäts – und Altersversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1897*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1898.
- Gescheftsberich-Bericht des Vorstandes der Invaliditäts – und Altersversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1898*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1899.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1899*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1900.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1900*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1901.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1901*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1902.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1902*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1903.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1903*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1904.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1904*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1905.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1905*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1906.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1906*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1907.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1907*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1908.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1908*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1909.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1909*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1910.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1910*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1911.

- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1911*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1912.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1912*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1913.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1913*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1914.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1914*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1915.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1915*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1916.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1916*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1917.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1917*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1918.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1918*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1919.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1919*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1920.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1920*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1921.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1921*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1922.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1922*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1923.
- Bericht des Vorstandes über die Geschäfts – und Rechnungsergebnisse für das Geschäftsjahr 1923. Übersicht vom Vorstande der Landesversicherungsanstalt*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1924.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1924*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1925.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1925*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1926.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1926*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1927.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1927*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1928.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1928*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1929.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1929*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1930.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1930*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1931.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1931*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1932.

- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1932*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1933.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1933*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1934.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1934*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1935.
- Geschäftsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1935*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1936.
- Verwaltungsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1936*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1937.
- Verwaltungsbericht der Landesversicherungsanstalt Schlesien für das Rechnungsjahr 1937*, Buchdruckerei J. W. Jungfer, Breslau 1938.

B. Literatura

- Anheier H., Seibel W., *Defining the Nonprofit Sector: Germany*, The Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project, The John Hopkins University, Working Paper, nr 6, Baltimore 1993.
- Denkschrift zum 25. jährigen Bestehens des Krankenhauses Hoefchenstrasse 112 der Landesversicherungsanstalt Schlesien. 7. Mai 1899 bis 7. Mai 1924*, Herausgegeben vom Vorstand, Breslau 1925.
- Die provinzielle Selbstverwaltung von Schlesien 1879 bis 1925*, Druck von Wilh. Gottl. Korn, Breslau 1927.
- Eysymontt R., Ilkosz J., Tomaszewicz A., Urbanik J. (red.), *Leksykon architektury Wrocławia*, Via Nova, Wrocław 2011.
- Grundsätze für die Übernahme der Krankenfürsorge durch die Landesversicherungsanstalt Schlesien*, Druck von F. W. Jungfer, Breslau 1909.
- Hahn U., *Allgemeine Betriebswirtschaftslehre. 3., überarbeitete Auflage*, R. Oldenbourg Verlag, München Wien 1997.
- Jończyk J., *Prawo zabezpieczenia społecznego. Ubezpieczenia społeczne i zdrowotne, bezrobocie i pomoc społeczna*, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 2001.
- Kalisiewicz D. (red.), *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN, tom 5*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1996.
- Kruszewski T., *Krajowy Zakład Ubezpieczeń Śląska w latach 1914-1945*, AUWr Nr 3375, „Prawo” 2011, t. CCCXIII, Studia Historycznoprawne.
- Kruszewski T., *Organizacja opieki społecznej w działalności samorządu prowincjonalnego na Śląsku w XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2010.
- Kruszewski T., *Początki prowincjonalnej opieki nad ubogimi i „podlegającymi poprawie” na Śląsku w II połowie XVIII*, AUWr Nr 2620, „Prawo” 2004, t. CCXC, Studia Historycznoprawne.
- Kruszewski T., *Powstanie Krajowego Zakładu Ubezpieczeń Śląska i jego rozwój do 1914 roku*, AUWr Nr 3270, „Prawo” 2010, t. CCCXI, Studia Historycznoprawne: tom poświęcony pamięci Profesora Kazimierza Orzechowskiego.
- Kruszewski T., *Sejm prowincjonalny na Śląsku (1824-1933)*, Kolonia Limited, Wrocław 2000.
- Kundera E., *Doktryna „socjalistów z katedry” (1872-1918)*, AUWr Nr 1849, „Prawo” 1996, t. CCXLVIII.

Lütge F., *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Springer-Verlag Berlin Heidelberg 1966.

Wójtowicz M., *Ehemalige Krankenhäuser in Breslau*, Museum für Industrie und Eisenbahnwesen in Schlesien in Königszeit, Breslau 2008.